

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Серія «Українська бібліотека Голокосту»

Рохл Ойєрбах

НА ПОЛЯХ ТРЕБЛІНКИ

Переклад з мови їдиш І. Гусєва

ВИДАВНИЦТВО
Фера
КИЇВ 2007

УДК 821.112.28-94=161.1+94(=112.28)
ББК 84(4)+63.3(О=ЄВР)
О-48

Переклад та видання книги здійснено за підтримки
The Rothschild Foundation (Europe)

Переклад зроблено з видання на мові їдиш
R. Oerbakh. «Oif di felder fun Treblinke». — Warsaw. — Lodz. — Krakow. — 1947.

Рохл Ойєрбах. «На полях Треблінки» (репортаж)
(Варшава — Лодзь — Краків, 1947)

Видання Центральної історичної комісії при ЦК польських євреїв. Номер 33

Редакційна колегія: Нахман Блюменталь, Міхал М. Бодвіч,
Йосиф Керміш, Йосиф Вульф.

Всі права належать Центральній єврейській історичній комісії,
Лодзь, вул. Нарутовича 25.

Надруковано в друкарні № 10 видавництва «Дос найе лебн» (Нове життя) в Лодзі.

Редакційна колегія:

Артур Фредекінд (відповідальний редактор),
Валерія Беатус

Переклад

Ігор Гусєв

Передмова

Анатолій Подольський,
Артур Фредекінд

Комп'ютерний набір

Наталія Сінельнікова

Дизайн обкладинки

Вольфганг Вюрт

ISBN 966-8782-38-0

© Український центр
вивчення історії Голокосту, 2007
© Ігор Гусєв, переклад, 2007
© Видавництво «Сфера», макет, 2007

Поля відчаю

(замість передмови до українського видання)

Книга Рохл Ойербах нарешті потрапляє до українського читача. Шановна пані Валерія Беатус люб'язно запропонувала нам цю книжку, видану мовою їдиш у Польщі 1947 року, із сімейної бібліотеки, а завдяки талановитому філологу, знавцю єврейської культури мовою їдиш Ігорю Гусеву перед вами український переклад цієї книги.

Багато чого доходить до нас надто пізно, але є надія, що ця запізненість, віддаленість від тих жахливих подій додасть нам змоги осмислити їх належним чином.

Сама Рохл (чи Рахель, в європейському варіанті) народилася у Львові в 1903 році. Навчалася в університеті, вивчала філософію. Потім стала модерністською письменницею, сіоністкою. Писала на гендерні теми, аби єврейські жінки переходили на позиції фемінізму. Під час Другої світової потрапила до Варшавського гетто. Писала там щоденник, потім переховувалась на «арійський» частині Варшави. Після війни емігрувала до Ізраїлю, де була одним із фундаторів всесвітньовідомого Музею Яд Вашем (Пам'ять і Ім'я з івриту), що заснований у 1953 році та головною метою якого є збереження пам'яті про загиблих євреїв Європи в добу Голокосту. Рохл Ойербах організувала Департамент із зібрання свідчень, написала декілька книг з історії Варшавського гетто. Померла в Ізраїлі у 1976 році.

Історія Треблінки приховувалась не лише нацистами. Майже з такою самою пильністю приховували справжні історії таборів смерті й комуністи. То було пов'язано не лише із державним антисемітизмом СРСР (який був далеко не постійним, як взагалі тоталітаризм радянського ґатунку, що змінювався протягом часу в напрямку бажань мас), а й із бажанням КГБ приховати надто страшні речі, які творили... радянські громадяни, що допомагали нацистам. Також, можливо, — приховати історію так званого «єврейського падіння» — багато з тих, що пережили Катастрофу, вказують на відчуття сорому від того, що сталося. Здається, той самий сором заважає відвертому, повному вивченню того, що сталося у Львові, Золочеві, інших західноукраїнських містах у липні 1941 року, і що сталося в Києві

восени 1945 року в районі Єврейського базару... Про то написав М. Царинник у часописі «Критика» дуже відверто, назвавши свою статтю «Чому Золочів мовчить?» Важко казати про те, як люди стають гірше звірів, особливо коли вони стають мародерами. Але треба знати: історія війн — це історія тотального мародерства.

Перекладач лишив манеру викладення Р. Ойербах, а іноді навіть типово їдишистські вирази. Ті вирази, які сьогодні вже сприймаються як щось надто застаріле й несуттєве. Тому що відсутність того єврейства, яке колись існувало на українських землях, постає вже майже непереможним фактом. Недарма учасниця дискусії в тому ж часопису «Критика» назвала свій есей «Вони жили серед нас». Тепер вже їх немає. Сталося це не лише тому, що Голокост винищив тих людей, але й тому, що опісля 1945 року «євреї мовчання», як їх назвали на Заході, майже остаточно асимілювалися. Ті, що ще ховали свою ідентичність від радянської влади, ті, що спромоглися її приховати, виїхали в часи «перебудови», в часи розпаду Радянського Союзу. Майже останні виїхали в часи, коли країни СНД важко й повільно йдуть по шляху до світу. Перекладачу надто хотілося кинути виклик часові й підкреслити: ми є, ми існуємо, ми українське єврейство! Так само колись кидав той виклик Юліан Тувім, коли писав про кров, що витікає з вен... Йому так хотілося, аби єврейство Польщі лишилося. Сьогодні Польща трохи має своїх євреїв, але єврейство Польщі — те, що нараховувало майже три з половиною мільйони, — не існує. Залишки сьогоdnішнього єврейства іноді потрапляють в страшні історії зразка тої, що в минулому році сталася на вулицях Варшави з одним рабином. Перехожий, який почав навмисно йти за ним, голосно казав: «Польща для поляків, Гітлер не довів справу до кінця...» Неєврею подібна поведінка (яка вповні могла бути поганим жартом) може здатися не такою вже й небезпечною, але для рабина, який читав Рохл Ойербах їдишем і англійською, івритом і німецькою, польською й французькою, то вже далеко не жарт...

Треба зазначити, що євреї Польщі майже остаточно покинули її у 1968 році, коли під керівництвом комуністів було розв'язано кампанію з дискредитації демократичного руху — його було названо «сіоністським». Сучасний антисемітизм, який фахівці зараз дуже часто називають «антиізраїлізмом», продовжує вирувати світом і далеко не лише арабським.

Переїдімо до книжки Р. Ойербах. Зрозуміло, що там є неточності й історичні помилки. Треба зважити на час, коли вона писалася. Завжди те, що пишеться відразу опісля подій, не відрізняється об'єктивністю. Тим більш емоції, які вирують у книжці. Але в тому й справа — саме цієї суб'єктивності й емоційності часто-густо не вистачає історикам. Й не

тільки історикам — відсутність власного суб'єктивного погляду на події, відсутність емоціональності майже завжди вказує на глибокі психологічні проблеми суспільства, яке перебуває далеко не у вільному стані. А Р. Ойєрбах, коли писала книжку, перебувала в ейфорії довгоочікуваної свободи, коли вже не треба приховувати своє обличчя, ім'я, свій їдиш...

Весною 1941-го біля кар'єру в декількох кілометрах від селища Треблінка німці побудували невеликий штрафний табір праці, де поміщали засуджених поляків. Пізніше до табору почали прибувати євреї. Через Треблінку-1 до травня 1942 р. пройшло багато людей, 90% загиблих у ньому були євреї, які померли від голоду (їм надавали менший раціон, ніж полякам, які до того ж мали право отримувати від родичів продуктивні посилки), праці й знущань. Однак то був лише початок. Наприкінці травня 1942 р. нацисти таємно почали будівництво нового табору; воно було закінчено у липні того самого року. Існування табору було втаємничене такою мірою, що на відстані одного кілометра відкривали вогонь без попередження, а літакам німецької армії заборонялося літати над цим районом. Таким чином, незважаючи на глузливу пропаганду, яка досі приваблює деяких людей, нацисти знали, що деякі суттєві речі треба приховувати. Саме тому нацисти використовували евфемізми, саме тому немає жодного прямого наказу щодо винищення євреїв. Від 23 вересня 1942 р. залізничні потяги з євреями зупинялися із зовнішнього боку огорожі, й навіть охороні, що супроводжувала євреїв, не дозволялося переходити кордони табору. Технічно масове винищення людей відбувалось в Треблінці приблизно так само, як і в інших таборах смерті (Белжець, Майданек, Аушвіць, Собібор, Хелмно). Від інших таборів смерті Треблінка відрізнялася саме величезною кількістю винищених, як і Аушвіць.

Від 23 липня до 21 вересня 1942 р. у Треблінці загинуло 254 тисячі євреїв Варшави й 484 тисячі — з інших областей генерал-губернаторства (частини Польщі, що не відносилися до Рейху). Від вересня 1942 р. до січня 1943 р. було винищено 107 тисяч з району Білостока. Літом і восени 1942-го було винищено 7 тисяч євреїв Словаччини. Сюди ж привезли для винищення 4 тисячі євреїв з окупованої Болгарією грецької області Фракія. В березні 1943 р. у Треблінці було вбито 2,8 тисячі євреїв із Салонік, а на початку квітня вбито 7 тисяч євреїв з Македонії. В таборі загинуло 2 тисячі ромів (циган). Всього в Треблінці було знищено 870 тисяч людей.

У 1951 р. суд Франкфурта-на-Майні засудив есесівця з Треблінки-1 Хитрайтера до довічного ув'язнення. Опісля ще два процеси відбулися в Дюссельдорфі. На першому (жовтень 1964-го — серпень 1965-го) судили десяткох есесівців. Колишній заступник коменданта К. Франц і ще троє були

засуджені до довічного ув'язнення, п'ятеро — до тюрми від 3 до 12 років, один був виправданий. На другому процесі (травень–грудень 1970 р.) було засуджено до довічного ув'язнення колишнього коменданта Ф. Штангля, заарештованого в Бразилії й виданого Західній Німеччині.

Радянські «дослідники» з НКВС вигадали історію з вироблянням мила з людського жиру, і лише наприкінці ХХ століття співробітники Інституту Яд Вашем довели, що аббревіатура RIF на брусках мила означає фірму, що виробляла те мило, а зовсім не «Reines jüdisches Fett» (чистий єврейський жир). Не звинувачуємо Р. Ойебах у тому, що вона висловлює ту вигадку — в Європі на той час НКВС довіряли більше, ніж сьогодні.

Підрахунок вбитих у Р. Ойебах не зовсім є вірним. Цей табір мав десяток газових камер. Крім євреїв і ромів, було вбито близько тисячі поляків. «Обслуговували» табір тридцять есесівців-німців і до трьох сотень українців, яких набрали в таборах військовополонених. Опісля тих таборів українці пройшли навичку в есесівському таборі Травники. Звісно, ті українці не були членами ОУН, але, з іншого боку, в Травниках вони проходили щільну обробку, і вже в Травниках мали змогу відмовитися від подібної активної співпраці. За це не карали — вони могли навіть потрапити до дому, тому що у 1941 р. і на початку 1942 р. полонені українці отримували цю пільгу. Немає свідоцтв про жодний процес щодо колаборантів з Треблінки в колишньому СРСР. Навпаки, є страшні й неперевірені дані щодо того, що, прикладом, сестра І. Дем'янюка (Івана Марченко— «Грозного», який керував процесом винищення) отримувала за нього пенсію в колишньому СРСР... США прийняли рішення про депортацію І. Дем'янюка влітку 2005 р. Начебто він звертався до українського консульства, аби отримати українське громадянство. Нічого конкретного невідомо й досі.

У травні 1943 р. до Треблінки прибув Г. Гімлер, який наказав спалювати сотні тисяч трупів, що були звалені до ровів, і вивозити попіл далеко за межі території. Нацисти лякалися помсти, що впаде на голови німців. Саме те, що повальної помсти не сталося, підштовхнуло багатьох німців до осмислення. Хоча хіба не можна вважати помстою виселення німців зі Східної Пруссії, із Шлезвігу, з Померанії? По дорозі їх загинуло близько мільйона. Крім того, радянські солдати масово гвалтували німецьких жінок, американці, англійці і французи також не відмовлялися від цієї вічної звички переможців...

Також треба відзначити єврейську зондеркоманду, яку час від часу винищували і яка й організувала Треблінське повстання в 1943 р. На чолі підпільної групи були лікар есесівського персоналу Ю. Хоронжицький і

головний капо інженер Галевський, також офіцер чехословацької армії З. Блох. Під час спроби купити зброю в українця доктор Хоронжицький потрапив до рук СС і загинув. Невеличка частина (близько 50 євреїв) учасників того повстання вижила, спромоглася переховатися в лісі та в інших місцях, а у 1949 р. стала одними з організаторів кібуцу, який перетворився на відомий тепер Бейт Лахомей га-Гетаот (Музей Борців Гетто, Ізраїль). Повстання прискорило ліквідацію табору. В жовтні 1943 р. було підірвано газові камери, розібрано печі й бараки. У наступні місяці нацисти зняли огорожу, знесли вокзал, розібрали рейкові шляхи й вивезли шпали, засипали рови, територію табору засіяли люпином. Опісля повстання українцям було доручено знищити сліди табору й обладнати ферму на тому місці. Перед підходом радянської армії, зрозуміло ж, українці втекли на Захід. Всі вони намагалися приховати свою участь у знищенні людей. На Заході їх намагалися знайти й іноді судили — в більшості по зверненню Ізраїлю або відомої організації Симона Візенталя. Найбільш гучним був відомий в Україні (своїм доволі політизованим висвітлюванням) процес І. Дем'янюка. Необхідно зазначити, що суд Ізраїлю визнав недостатність доказів, аби вважати його тим самим страшним катом Іваном Грозним (Марченко), який не просто виконував свою «роботу» по нищенню газом жінок, дітей і старців, але й знущався над жертвами. Однак опісля того як Дем'янюк повернувся до США, його позбавили американського громадянства, а влітку 2005 р. прийняли рішення про депортацію. Саме тому, що було однозначно визначено: можливо, він не Іван Грозний, однак те, що він був охоронцем у таборі смерті, — безсумнівно. Інституції Ізраїлю і США чекали на те, що Україна прийме нормальне рішення стосовно українця (як то робили і роблять Литва, Латвія й інші), — тобто надасть йому громадянство і розгляне українським судом його справу. Однак за часів незалежності не відбулося жодної справи щодо засудження тих, що брали участь у масовому винищенні людей. І. Дем'янюк не єдиний. Нещодавно в США виникла справа Ореста Галана. Треба зазначити, що за часів існування СРСР американці, так само як і англійці, намагалися приховати тих людей, саме тому що вважали радянський суд і радянський ГУЛАГ недемократичними установами. Наразі вже американці так не вважають, тому що Україна наполягає на тому, що в неї незалежний суд і незалежна судочинна система. В Україні майже не розглядається ця тема, не постають питання: де зараз ті охоронці з Треблінки, що з ними сталося, як і чому вони потрапили в подібне жахливе місце... Що саме в них виховували в тому навчальному таборі СС Травники?

Саме тому, що ці справи не вивчені й не досліджені, ми не можемо певно сказати, чи вірно пише Р. Ойєрбах про Івана Браша. Ми не знаємо, кого вона має на увазі. Принаймні українця, тому що це було принциповим рішенням есесівців — набирати допоміжний контингент саме з українців.

Необхідно сказати декілька слів щодо бізнесу навколо Треблінки. Про це є цікава стаття польської дослідниці Мартини Русіняк, яка відверто пише про те, що мала від фабрики смерті більша частина польських селян. Сподіваємося, що ми дочекаємося статей, де нарешті українці напишуть про те, що мала частина українців від тої жахливої трагедії, що зветься Голокостом.

Справа не в тому, аби «засудити навічно», як то писали комуністичні агітки. Справа не в тому, щоб засудити «всіх українців», як то пишуть антисеміти чи антиукраїнські налаштовані євреї. Або, на жаль, досить значна кількість російськомовних сайтів, де українців огульно та з якоюсь радісною пихою пристосовують до «постійних зрадників», забуваючи про армію А.Власова, про сотні тисяч росіян й інших радянських людей, що здавалися німцям в полон, й про те, що більшість з них видавала євреїв на поталу німцям. На наш погляд, сьогодні, на початку XXI століття, ми маємо можливість, право та певною мірою обов'язок сказати, написати правду про польсько-українсько-єврейські, інші міжетнічні взаємини в часи екстремі та взагалі, сказати цю правду без взаємних звинувачень, тоді можемо йти далі.

Справа в тому, аби повно знати історію людства й тим більш власну історію. Аби не мати ілюзій щодо людей і власної поведінки. Проте, в той самий час, знати про тих, хто лишався Людиною в тих жахливих обставинах. Рахель Ойєрбах писала історію Варшавського гетто, сидячі у схованці. Рахель Ойєрбах поїхала до Треблінки відразу по свіжих слідах. В той час, коли багато людей, як тоді, так і зараз намагаються викреслити все це з пам'яті. Намагаються забути.

Маємо можливість залишитися людьми. Маємо можливість пам'ятати.

Саме про це книга Р. Ойєрбах. Саме про це — намагання перекладача і нашого колективу.

канд. істор. наук **Анатолій Подольський,**
Артур Фредекінд,
Український центр вивчення історії Голокосту

Репортаж Рохл Ойєрбах був написаний рік тому під впливом побаченого на місці колишнього табору смерті в Треблінці. В репортажні описи огляду, що відбувся 7 листопада 1945 року, вплетені зображення та спомини про те, що являла собою Треблінка. Ми помічаємо, що автор з 1942 р. займається збором свідощів та досліджує проблеми треблінського табору смерті. Хоча її репортаж несе більше літературний, ніж історичний характер, в ньому містяться факти, описані у згоді із сьгоднішнім станом наших досліджень стосовно Треблінки.

Редакційна колегія

Інформація

7 листопада 1945 року, згідно з ініціативою Державної головної комісії з розслідування німецьких злочинів у Польщі, в Треблінці відбувся місцевий огляд за участю седлецького судді — розслідувача З. Лукашкевича, прокурора Мачєєвського, юридичного обмірювача М. Тройтзальда, представників Центральної єврейської історичної комісії Рохл Ойєрбах та д-ра І. Керміша, представників «Гурту колишніх в'язнів Треблінки», Райзмана, Райхмана, Фрідмана, Мітельберга та Грінберга. В огляді також взяли участь голова національної ради Седлецького повіту І. Шлебзак, працівник із судідного села Вулька Окронглік, громадянин Кухарек та фоторепортер Бік.

Під час огляду було ретельно оглянуте місце колишнього табору смерті та зроблені фотознімки. По поверненні до Варшави єврейські учасники виїзної акції в Треблінці представили до ЦК польських євреїв пам'ятну нотатку про стан, у якому вони знайшли місце, де відбулося найбільше вбивство польських євреїв. Пам'ятна нотатка закінчувалася закликом звернутися до належних інституцій та спричинити потрібні кроки, аби покласти край профанації місця, що вважається за святиню мільйонами євреїв у цілому світі.

[В оригіналі стор. 3 та 5]

Світлина 1. Шлях до Треблінки
[в оригіналі стор. 7]

Передмова

Знаю: те, що я даю тут для видання, є далеко не легким матеріалом для читання взагалі, а для людей зі слабкими нервами — тим більше. Але якщо з євреями таке могло статися, якщо євреї, що це бачили, змогли таки розповісти про подібне, а я змогла відобразити це на папері, то нехай інші євреї також не щадять свого настрою та ознайомляться із собою частиною сотої частини того, що було зроблено з євреями.

Повинні знати всі євреї. Це їхній національний обов'язок. ЗНАТИ ПРАВДУ.

Та, незважаючи на те, хочуть вони знати чи ні, треба зробити все можливе для пізнання цієї правди неєвреями.

Нехай нарешті зійде над всіма людьми всіх країн повне світло свідомості про те, до чого ведуть фашизм, тоталітарність, індивідуальна політична байдужість та політична інерція мас...

До чого може довести відновлення німецької моці.

Цій меті присвячена моя болісна книжечка.

Репортаж, або як би я не назвала свою працю, є спробою дати повну картину Треблінки — недалекого минулого.

Я повинна сказати те, що скажу, не заради того, щоб ухилитися від критики: в моєму творі є помилки, які я бачу сама, з чого аж ніяк не виникає, що я їх могла уникнути. Маю більш, чим одне пояснення того, чому я поки що не змогла написати інакше, ніж написала.

Більш рефлексивного, а не зображального, більш сказаного, ніж показаного, не приведений реалізм конкретної людини, що пережила табір смерті.

Бракує головних речей. Є те, що від болю, немає піднесення єврейської людини.

Бракує: Галинка Чехович, 7-річна дівчинка з треблінського протоколу, розумна, за мить до смерті зображена єврейська дитина.

Перед розставанням вона положила голівку на плече свого батька, не заради того, щоб на його грудях шукати втіхи, секунди схованки для очей, що бачать вже ясно загибель. Ні, **вона** хоче заспокоїти батька, **вона його** хоче втішити та підкріпити.

«Татусю, не лякайся! Татусю, не турбуйся!» та «На тобі, татусю, годинника. Ти залишишся жити, тобі згодиться».

Тато таки «залишився». І він «живе». Коли він розповів цю історію та замислився, впізналося на його обличчі, як він вже назавжди вслуховується в голос своєї дитини, почуває її пальчики, як вони всовують йому шматочок виробу із золота, який їй наказали берегти, як зіницю ока, якщо вона буде саме тою, що врятується. Але вона знає, що він їй вже до потреби не буде...

І я також чую та бачу цю дівчинку, а її сльози, які вона не виплакала, щоб не спричиняти горе своєму татові, вже плакатимуть в мені до кінця моїх днів.

І я бачу їх у сотнях та тисячах подібних дівчаток. Дівчаток, що розквітали, мов квіти, в замкненому гетто, хоч тоді вже ці квіти не мали довкола себе жодної зеленої травинки. Я зустрічала їх щоденно, на переповнених вулицях, дивилася на їхню весну на єврейських подвір'ях. Поки одного разу вони не зникли з мого зору. Тільки промайне іноді знайома цяточка, як тінь, у чийось обличчі серед тих, що мені зустрічаються зараз. У нових, без євреїв, містах, що стали чужими, на нових дорогах.

Де я вже колись бачила в рудоволосої дитини такі очі — зелено-золотаві та глибокі, пухленькі щічки і рожевий носик, усіяний дрібними веснянками? Де я вже пильно дивилася на принадність слов'янського, помішаного з єврейським, ротика, в соромливий посмішці ротика дівчини-підлітка?

Усе стою я і дивлюся: може, це з наших врятованих? Чи це просто натяк, хтось збитий з пуття, і буде тут тинятися в крові поколінь, як спомин?

А хто ця людина зі світлими бровами, яка виникає час від часу з моєї пам'яті? З божевільним, зарослим щетиною, але дивно домашнім обличчям? Не дуже високий та швидкий, у зелено-сірому поношеному плащі. Може, він колись у Львові чи Варшаві був моїм сусідом, з яким я не познайомилася? Може, він мені продавав квасолю, коли я кухарила в гетто? Чи він стояв — єврей серед євреїв — зі столиком петрушки на базарі? Сиділа я, міркуючи багато годин, вночі прокидалася, намагаючись пригадати, але й досі не знаю я, хто це. Але одне уявляю точно.

Те, що вже ніколи, ніколи не зустріну я цю людину, не зупиню його посередині вулиці, поміж інших людей. Як камінь звалився в мене з серця: скажіть мені, євреї, хто ви, якщо ви уявляєтеся мені такими знайомими?

А чий то товстунчик з невиразною розмовою, напів-парубок, напів-дитина? З волоссям, що мов хутро молоденької тварини. З розхристаним

блакитним шарфіком. Він бігає та стрибає так багато, що в нього немає часу поїсти.

Вогонь та вітер.

Хто ти, хлопчику? Чий ти, що ти плутаєш на цвинтарі моєї пам'яті?

Я їх всіх мушу показати в Треблінці. Там вони всі лишилися.

А високу літню євреюку я не показала. Жінку рабина чи то ринкову торгівку з провінціального транспорту. Вона стояла, як на молитві «Аміде»*, у бараку та на подвір'ї, голосно, плутаючи слова на їдиш та давньоєврейській мові, промовляла «відуй» (сповідь) перед смертю. Простягла руки догори, кричала Богові, щоб він побачив, почув, засвідчив та помстився.

Ще євреї — чоловіки та жінки. Які спалахнули, мов світло, з їхньою всією єврейською та людською істотністю, щоб через мить погаснути.

А яку вагу має моя розповідь про в'язнів Треблінки, якщо серед них бракує доктора Хоронжицького — серця треблінської конспірації?! Інші головні дійові особи жажливої драми треблінського повстання — ті, що піднялися та загинули в боротьбі. Інженер Галевський, Мойше Орланд, капітан Зела Блах з Чехії. Обличчя та особи, які були вбиті під час величезної чистки, анонімними — **великі євреї**.

Картина конспірації та повстання в Треблінці не могла вміститися в стилі рамки. Треба, щоб її було показано окремо та повно.

І ще таке: те, що я передаю для друкування, є далеко не тим описом Треблінки, яку я бачу та знаю.

Це ледве начерк до фрагмента опису, якому я хотіла б присвятити мої нечисленні останні роки. Опис того, як світ, що жив, кричав і дихав, вплив у безодню.

Я десятки разів буду намагатися зробити, хоч не знаю, чи зможу це зобразити.

Але ж я буду намагатися.

*Рохл Ойєрбах
Лодзь, січень 1946 року*

---

* «Аміде» — молитва, що читається юдеями, стоячи, тричі на день (*тут і далі примітки перекладача*).

Шлях туди

Це він — найсумніший з усіх єврейських шляхів. Траса, якою перевозили сотні тисяч єврейських людей у загратованих, надто набитих товарних вагонах, в умовах, гірших за ті, в яких перевозяться корови на бойню!

— Води! — гукали люди з проїжджаючих транспортів смерті; якщо людина чула цей їхній поклик, вона вже ніколи його не забуде. Всередині євреї від жаги злизували один у одного піт з тіла. У молодих матерів від жаху перегоряло молоко у грудях, та вони не мали змоги вимолити ані для себе, ані для своїх крихтливих діток, щоб хоч один раз перед загибеллю зволожити палаючі губи. У засуджених на смерть людей не було права на останні бажання. Занадто великим був поспіх нелюдів знищити за короткий час мільйони євреїв. Ще у вагонах цілі общини було знищено шляхом

Світлина 2. Група колишніх в'язнів,
які взяли участь у експедиції до Треблінки.
Стоять зліва направо: Т. Грінберг, Ш. Фрідман,
І. Райх, Ш. Райзман та М. Мітельберг
[в оригіналі стор. 16]

задушення. З цією метою вживався хлор, який то тут, то там розкидали по вагону, нібито для «дезінфекції».

Власне кажучи, ми також хотіли поїхати туди вагоном або, мабуть, навіть піти пішки. Подібно до прочан, які пішки йдуть до святого місця. Усі столиці впадуть від подібного єврейського маршу смерті. Але не розставлено ще дороговкази цього скорботного маршу. Поки що ми їдемо до Треблінки не на кейвер-овес (могили предків). Ми тільки їдемо з дослідницькою комісією на огляд місця, і один біль, який ми охоче приймаємо на себе, — це холодний вітер, що фарбує наші обличчя у червоно-блакитний колір, поки ми їдемо в розігнаному автомобілі.

Люди Треблінки

В автомобілі на 8 чоловік — 2 співробітника єврейської історичної комісії, фоторепортер та 5 колишніх в'язнів Треблінки. Троє з них врятувалися під час треблінського повстання, один був посланий звідити до інших, розташованих далі, таборів (до речі, свідок смерті д-ра Іцхока Шіпера у Майданеку) та ще один, що опинився у штрафному таборі Треблінка-1, а не в більш відомому таборі смерті Треблінка-2. Там його влітку 1944 р. було «ліквідовано». У нього влучили дві кулі. Однак вночі він повстав з мертвих та за допомогою селянина, як міг, перебивався в цій місцевості до приходу Червоної Армії.

Кожний з треблінців, та навіть з нас трьох, які не були в Треблінці, має свою історію. Рядок до рядка — сплетіння пригод, що їх вистачило б для заповнення багатьох томів авантюрних романів. Ці романи були б дуже жажливими та приголомшливими, надто фантастичними. В умовах сьогодення вони нам могли б уявлятися дивними і неправдоподібними, якщо б ми дуже добре не знали, що вони є тільки явною, простою правдою.

В усіх корчмах, де зупинявся наш «віз», на постоялому дворі, де ми заночували, в усіх місцях, де ми чекали на сполучення, скрізь треблінці розповідали. В них живе інстинкт, міцний порив передати та зафіксувати те трагічне й потворне, що вони пережили і чому були свідками. З чотирьох днів поїздки нашої вісімки народилася ця книга наочних свідоцтв.

Це робиться заради того, щоб світ ознайомився хоча б із однією з частин величезної єврейської трагедії, щоб він їй поспівчував.

Спомин

Ще раз постає переді мною картина табору смерті у тому вигляді, у якому мені його зображали десятки та десятки разів. Модерно зорганізована фабрика смерті, німецьке підприємство вбивства, матеріалом для котрого служили попід, золоті зуби, волосся (для матраців) та старий одяг. Таким чином «перероблено» було понад мільйон єврейських істот. Я дивлюся на п'ятьох трєблінців, проте бачу при тому та чую найпершого втікача звідти. Того, чиї спомини про 18 днів, проведених у Трєблінці, я протягом тижнів записувала та обробляла ще взимку 1942–1943 рр.

Його звали Авром Кжепицький.

Ми обидва працювали на фабриці штучного меду в Варшавському гетто, мешкали в одному й тому ж «блоку». Ось я згадую його, ще живого, як він стоїть біля мене в баракі. Невеликий на зріст, з копицею чорного волосся та молодими, сяючими, мов два чорних діаманта, очима. 25-річний, кров з молоком, сам вогонь. Однак мудрий, як старий, твердий у рішеннях. Як зрілий чоловік. Завдяки йому вдалося отримати перші відомості про табір смерті.

Його обличчя полум'яніло від задоволення. Він тримав у руці револьвер, який контрабандним способом принесла дівчина у буханці хліба з польського боку. Одне з перших «постачань зброї» для бойової організації.

І от вже перші результати: застрілені німці під час другої акції, січень 1943 року. Він малює переді мною сцени першого бою і весь сяє від натхнення.

Він відслужив у польській армії, використовує військові поняття. Його найяскравішою мрією є зв'язатися з тими, хто в лісі, зорганізувати напад на Трєблінку. Тепер я знаю, що ту саму мрію мали єврейські працівники табору смерті. Вони чекали на порятунок або від радянського десанту, або від нападу партизанів. Розраховували на те, що партизани прибіжать на великі гроші, які вони накрали для здійснення своєї мети. Але ця калькуляція не підтвердилася.

Кжепицький планував влитися до групи, яка пробивала собі шлях в Угорщину. Потім я в березні виходжу на польський бік, аби йому допомогти, щоб теж туди пробратися, вважаючи за важливе зберегти його як свідка. Але всім планам не дано збутися. Він уже дисциплінований член бойової організації. Його місце — залишитися у гетто. Його доля — загинути у повстанні як боець.

Таким був Авром Кжепицький — один із перших піонерів збройного опору, який не дожив ані до повстання у Трєблінці, ані до пізнішого — що

для нас прийшов занадто пізно — розгрому Гітлера. Не дожив, щоб стати провідником до Треблінки у тій експедиції, що проводиться зараз. Він дожив тільки до одного. Перед пасивною покірною смертю мученика у Треблінці він дав перевагу смерті активній, героїській та гарній — як боєць повстання у Варшавському гетто.

Нехай його ім'я завжди буде серед імен героїв.

Література, присвячена Треблінці

Від Кжепицького та інших утікачів у 1942 р. ми взнали головне про треблінську «фабрику смерті». У нашому архіві, під руїнами гетто, знаходяться матеріали, зібрані восени та взимку 1942–1943 рр. та «Я утік з Треблінки» у моїй обробці. Потім з'явилася написана в умовах конспірації на їдиш брошура Янкеля Верніка «Рік у Треблінці», яка була відіслана за межі Польщі, передрукована у газетах мовами їдиш та іврит, щоб згодом вийти друком у перекладі англійською мовою у Нью-Йорку.

По визволенні Польщі з'явився ряд публікацій стосовно Треблінки. У Радянському Союзі вийшли друком брошура В. Гроссмана «Треблинский ад», а також низка репортажів у часописах. У краківському «Odrozdzieni» («Відродження») з'явилися дві статті Ш. Райзмана. У «Дос найе лебн» («Нове життя») було надруковано зображення треблінського повстання. Літературну обробку споминів про конспірацію та повстання підготував прокурор І. Лещинський. Малі та великі статті, присвячені треблінському табору смерті, також вийшли друком у різноманітних польських щоденних газетах.

Весною 1945 р. у Лодзі був організований «Гурт колишніх в'язнів Треблінки», який тривалий час допомагав єврейській історичній комісії в різних аспектах її роботи, пов'язаній з дослідженнями табору смерті. Головним чином, брали свідцтва в людей, які були у Треблінці. Розмовляла зі свідками трагедії польський психолог Яніна Букольська, znana філософітка, яка має великі заслуги як рятувальниця євреїв, бо переправляла їх на так званий арійський бік Варшави.

Янкель Вернік зробив проект моделі табору, яка мусить відображати всі подробиці машинерії вбивства.

На сьогоднішній день Центральна єврейська історична комісія володіє парою десятків протоколів колишніх треблінців. Плани табору, пісні, що їх співали у Треблінці та про Треблінку, а також інші різноманітні матеріали, які були оброблені та згодом вийдуть друком окремим виданням.

(Примітка. Тим часом була надрукована брошура седлецького судді, який проводив дізнання та взяв участь у місцевому огляді, що відбувся 7 листопада 1945 р.: Zdzisław Łukaszewicz. Obóz straceń w Treblince, Państwowy Instytut wydawniczy, Warszawa, 1946.

Переклад з польської: Здзіслав Лукашкевич. Табір страт у Треблінці. — Варшава: Державний видавничий інститут, 1946.)

Коротко кажучи, трагічна репутація табору, який є найбільш символічною та фактично масовою могилою польського єврейства, місцем найжахливішого німецького злочину, виросла до величезних розмірів.

«Страхіття те...

Для всіх нас місце жаху святе».

(Віршований переклад з їдиш Трохима Вершини)

Так назвала Треблінку народна пісня, яку було складено ще після першої акції у Варшаві, восени 1942 р. «Пісня вагонів» — її співали у «шопах» (майстернях) та інших єврейських місцях поневоленої праці, між першою та другою акцією, між другою та третьою.

Ця пісня варшавських євреїв, зразок єврейського фольклору, також входить у список літератури, що їй присвячено Треблінці.

«Усе марність, марність, марність»

Із треблінців, з якими я розмовляла та яких тепер серед нас немає, пам'ятаю зараз тільки одного.

Єврей, суворий та різкий, можливо, небезпечний. Однак його суворість з роду тих, що бадьорять та овіжають душу.

Скептик, саркастична, мовчазна людина, яка, однак, виражає собою дуже багато, коли видихає дим цигарки.

Якщо не помиляюся, він, до речі, за фахом м'ясник, простий смертний. Я зустріла його опісля визволення. Ще й двох років не пройшло після його втечі з табору смерті. Рана «Треблінка» однак, далеко не загоїлася в його душі. Його поведінка загнаної тварини не вивітрювалася й, мабуть, ніколи не вивітриться. Він був зовсім інший у порівнянні з іншими: не хотів розмовляти на тему пережитого, не хотів розповідати.

— Вас там не було, вам пощастило. Отже, що ви хочете знати? Ви хочете це записати?! Пишіть сьогодні, пишіть завтра — кого там не було, той цього не зрозуміє.

Та ось що він ще сказав:

— Це **все ще** Треблінка.

— Треблінка ще не закінчилася. Вона йде слідом за нами, як вона прийшла за нами сюди. В лісі, на горищах, в усіх дірах, з яких треба було тікати. Тепер вона на вулиці, в ресторані, де я сиджу після всього, з моїм єврейським носом, хоч я вже давно мусив бути на тому світі.

— **Кожна** людина — убивця, та й я теж. Я би також убивав та бив, убивав та бив...

— Усе марність, марність, марність...

— Пустеля не має лісу, навіть дерева...

Кажучи це, він, мабуть, мав на увазі пустелю, що залишилася у його душі, спустошеній тайфуном.

Чи піднімося ми коли-небудь до того рівня, щоб висувати звинувачення за пошкодження, нанесені душі?

Забудьте, що вмієте посміхатися, — всі, хто це читатиме!

Забудьте назавжди, що вмієте посміхатися!

Й забудьте ваше ім'я, людина, якщо людьми називають тих, хто таке приніс і таке створив!

В аккадській епічній поемі «Гільгамеш» написано, як божественно гарний та могутній Енкіду, цар Вавилона, змінюється з метою спуститися у царство мертвих, щоб там відшукати тінь свого батька. Коли ж він повернувся до царства живих, він більше не міг отримувати насолоду від води з джерела та відчувати на своїх губах солодощі фруктів. Він припинив цілувати груди жінок та радіти — молодий і гарячий — з вроди дів. Він розсердився на усіх богів і богинь, впавши у меланхолію.

Усе це через те, що він один-єдиний раз пізнав, що таке **смерть**. Так само, як наш єврейський цар з «Екклезіаста».

Згідно з «Божественною комедією» Данте над брамою середньовічного пекла було написано: «Відкинь надію кожен, хто сюди входить».

Що повинно бути написано над входом у Треблінку?

Тут тільки висіла вказівка про необхідність здавати цінні речі до схову, одяг — на дезінфекцію...

Коли євреї з «потягів смерті», напівзадушені через тісняву та брак свіжого повітря, впереміш із небіжчиками, що померли в дорозі, прибува-

ли на трєблінську «рампу», в ту саму мить на них налітала згряя німецьких есесівців та українських поліцаїв з дубинками, нагайками та автоматами у руках. Людей виганяли з вагонів, цькували собаками, гнали далі, жорстоко лупцюючи. Вони не мали ані секунди, щоби прийти до тям.

Проте помічали прибулі декілька речей. Їх відправляли, як було сказано, на «схід», на «роботу», на «поселення». Але, хоч їх довго тримали в дорозі, вони розуміли, що далеко не заїхали. Вони бачать цілу систему загородження з колючого дроту, замасковану зеленим гіллям, важкі кулємети на дахах бараків, на сторожових вишках — пристріляні, на бойовому взводі, готові у будь-який момент спалахнути зливою смертоносних куль...

Так виглядало місце, де належало «поселитися». Може, це робочий концентраційний табір?

Ні, облуда йде тут в іншому напрямі. Хочуть переконати світ, що тут діє принцип **переваги**. Містифікація належить до найрозповсюдженіших тактичних принципів режиму, вона застосовується скрізь. Пізніше вживалися написи німецькою та польською мовами — назви станцій при пересуванні потягом.

«Станція Обермайдан, пересадка на Білосток та Волковиск».

Найменування «Трєблінка» не вживалося: назва вже тоді була скомпрометована. У спеціальних бараках для правдоподібності робили театральні декорації: касу, багажне віконце, фіктивний годинник. Пригадують, що взимку 1942 р. людей, які виходили з потягу, зустрічали якісь дивні дошки, що стирчали на високих стовпах, із написами німецькою і польською. Проте, що треба митися, а одяг — дезінфікувати; про гроші й прикраси, про документи.

Бували дні, коли прибувало менше потягів, коли було більше часу для того, аби комедія, зокрема із закордонними євреями, йшла собі далі. Люди стояли в черзі до касового віконця, щоб здати до схову цінні речі, на які навіть виписувалися квитанції. Були такі євреї, головним чином німецькі «йєкі»*, які «трємтіли» над квитанціями, уважно стежили за тим, щоб усе було точно пораховано; інакше «потім» що-небудь може загубитися. Але не всіх удавалося ошукати. Вони здогадувалися, що дошки із написами служать для обдурювання, є засобом психологічного впливу на знедолених людей. Крім того, вони бачили поношений одяг та взуття, на які можна наразитися то тут, то там. Мало не кожний, хто ділився своїм

---

* «Йєкі» (єке) — насмішквате прізвисько євреїв — вихідців з Німеччини; їх вважали за педантичних та нудних. Розповсюдилось також у місцях мешкання євреїв на історичній батьківщині в Палєстині, на початку ХХ сторіччя і пізніш у державі Ізраїль.

першим враженням від Треблінки, розповідав про гострий біль у серці по прибутті.

— Стільки одягу — де ж люди?

Трохи на це запитання відповідав нюх. До того, як мертвих починали спалювати, перед крематорієм збивав з ніг трупний сморід. Потім він перемішувався із запахом палаючого м'яса...

Потім... потім... 3 осені 1942 р., вже — в усякому разі у польських євреїв — не лишилося жодних ілюзій.

Не лишилося, проте, мабуть, у частини все-таки зіставалися? Незважаючи на найжахливіші звістки, люди чіплялися за кожну соломинку, за кожну поршинку надії, щоб тільки не дати собі повірити, що все це лячне та неправдоподібне є правдою. Поки дихаю, сподіваюся. Таким є закон життя, почуття здорового тіла. Таким є закон здорової душі, що в такий спосіб захищає себе від божевілля. Ось у таких розпачливих обставинах людина підсвідомо стає покірною.

Німці це все розуміли й блискуче використовували. У стратегії масового вбивства, як це зараз називається, психотехніка грала не меншу роль, ніж звичайна техніка. Психічні й психосоціологічні механізми, розроблені на науковому рівні, було задіяно у практиці знищення людей. Така сама лінія поведінки вживалася раніше, під час акцій у гетто, на шляху до табору смерті. Ось у чому криється ефект знищення великої кількості людей за короткий час, з великим матеріальним вигрешем при мінімальних затратах, ризику та втратах своїх власних людей. У тому мета. Усе інше — то засоби для досягнення цієї мети. Зламати маси, фізично і морально, ніби вони одна людина. Нейтралізувати усі рефлеksi протидії. Принадити великий процент людей мало не добровільно до газових камер. Дезорієнтувати, розділити та розвести по різних кутах кожну групу, кожну родину. Голод та жага, тіснява, а передусім наведення жаху — усе служило «великій» меті гігантського вбивства євреїв. Але найкраще з усього служила цій меті **брехня**.

Приспання нормального жаху здорових та здатних до опору елементів фальшивою упевненістю, що якраз їх усе погане не торкнеться, скерування активності найактивніших у напрямку погоні за фальшивими міражами безпеки — різного роду «документами». Людям могли кожного дня міняти номери та штампелі...

Німці раніше за нас зрозуміли силу відчаю, небезпеку єврейської протидії. Вони її теж, наскільки це було можливо, намагалися відвести. Зокрема, у вищезгаданій сфері впливу на психіку людей вони мали винаходи, вперше вжили методи, які до того взагалі були невідомі та які мали успіх.

Поки були знайдені засоби опору проти їхньої нової психосоціальної зброї, 90% євреїв уже були на тому світі. Що врятували ті, що лишилися? Нічого, крім своєї честі.

Найвеличезніше значення мало те, що німці аж до самого кінця не називали речі власними іменами. Навіть на території табору смерті пара сотень чоловіків, яка працювала на механізованій фабриці зі спалення трупів, називалася «найманими робітниками». До тієї пори, доки це було можливе. Одна половина євреїв «оброблювалася» батогами, у той час як інша — «проповідями» «симпатичних» есесівців. Тобто це була класична система «батога та пряника». Людей можна було заспокоїти обіцянками роботи, потребою справжніх фахівців. Жінкам іноді казали брати з собою до «лазні» рушники.

Зрозуміло, що всі ці речі робилися тільки тоді, коли було більше часу. Здебільшого, однак, поспішність була занадто великою. «Робота» горіла під руками. Не було часу гратися. Головним сезоном були серпень-вересень 1942 р. За один раз із Варшави привозили від 6 до 10 тисяч душ. Привозили й з інших міст. Товарний потяг мав до 60 вагонів, його поділяли на 3 частини по 20 вагонів, при тому, що кожна частина мусила бути готовою у визначений короткий період часу.

Потяги прибували один раз на кілька днів.

Гітлер поспішав. Він пообіцяв покінчити з євреями у Європі, навіть якщо він програє. Як це висловив Стефан Шенде у заголовку своєї книги: «Обіцянка, яку Гітлер таки здійснив».

(*Примітка.* Stefan Szende «The Promise Hitler kept». Я цитую по пам'яті. Книжечка вийшла друком у 1944 р. Де й у якому видавництві — не пам'ятаю. Це обробка свідчень львівського єврея.)

Підготовка

«Чоловіки — направо, жінки й діти — наліво!»

Жінки й діти не мали права довго перебувати живими. 100% були знищені.

Жінки й діти першими йшли у вогонь. Передусім у бараку треба було роздягтися. Залишали цінні речі, самі скидали все до останньої сорочки. Самі зв'язували взуття задалегідь приготованими стрічками, паруючи їх, щоб потім не вийшло, що один черевик з пари є, проте іншого немає. Роздягатися треба було ще й для того, щоби ніхто не міг сховати щонебудь із цінних речей — на голому тілі нічого не сховаєш. Для того

роздягнуту людину перевіряли — задні проходи, піхви у жінок, під пахвами, під язиком. Перше, що робилося після смерті людини, — у неї виривали золоті зуби. Зрозуміло, це робилося не заради того, щоби зберегти євреїв від тортур, просто, щоб зберегти час.

У пізній період, коли комерційна експлуатація мертвих набула належних обсягів, почали знімати волосся з жіночих голів. Потім волосся пропарювалося у казанах, сушилося та висилалося товарним залізничним транспортом на меблеві фабрики. Усім відомо, що волосся вживалося як наповнювач матраців; менш відомо, що його використовували й як ізоляційний матеріал на підводних човнах. «Внесок» Треблінки склав 25 вагонів сировини...

Що було відомо про долю євреїв серед польського народу? Поляки припускали, що з євреїв роблять... мило. Коли потяги з депортованими євреями керували до Треблінки, Белжецу або Собібору, поляки висловлювалися таким чином: «Забрані на мило». Те, що їхня інтуїція була вірною, можна побачити на прикладі відкриття невеличкої фабрики з виробництва мила професора Шпаннера у Вжешьчу*. Є свідцтво того, що, коли спалювали небіжчиків, то підставляли тази для збору жиру. Точно це не встановлено. Проте, якщо німці у Треблінці або в інших таборах смерті цього й не робили, то, з їхньої точки зору, вони змарнували стільки тон корисного жиру. Пускати щось на вітер не у звичці німців. **Вони могли це робити.** Більш правдоподібно, що вони це робили, ніж те, що не робили, тому що це вкладається в лінію їхніх прихильностей. Провина німців полягає уже в тому, що саме вони винайшли абсолютно нову галузь виробництва — використання тіла людини. Якщо б вони робили свій «дранг» на Європу зараз, вони б навряд чи зробили такі «прикрі» помилки, як незбір людського жиру тощо.

Чоловіки роздягалися не в бараку, а біля нього. Їхнє волосся не використовувалося. Знову тут «упущення» з боку німців. Бо завжди в Треблінці були дві чи три сотні «зайвих» євреїв з відрощеними довгими чупринами! Якись трохи божевільні поети або професори. Проте німцям було це «невигідно»! Натомість від чоловіків була інша користь. Вони мусили з блискавичною швидкістю очищати прибулі вагони від мертвих, їхніх речей, від екскрементів. Треба, щоб вагони поверталися за новою «сировиною» чистими і гарними. «Новобранці» не мусять зустріти нічого «підозрілого». Має це істотне значення чи ні — неважливо. Принцип є принципом. Відома німецька пунктуальність.

---

* Можливо, мається на увазі Брест, який поляки називають Brześć-nad-Bugiem (Бжешьч-над-Бугем)?

Три типи єврейського обслуговуючого персоналу, з червоними, блакитними та рожевими позначками відповідали за цей принцип у вагонах, на рампі та на тому місці, де роздягалися.

Розподіл праці, організація.

Дорога на небо

Робота йшла, як на конвейєрі, — швидко.

Роздягнуті, наголо острижені — гайда далі!

— Вперед!!!

Відчинялися дверцята з іншого боку плацу, і зграя нелюдів виштовхувала євреїв в їхню останню путь уздовж шляху, що був обрамлений з обох боків колючим дротом. Шлях був довжиною 300 метрів. Він пролягав крізь групу рідко розкиданих хвойних дерев. Крізь широко відомий «загайник», який тут був проложений під час вирубаня частини лісу та побудови на його місці табору. Шлях звався німецькою «Schlauch» (шланг, рукав), він також був коронований німцями «гумористичною» назвою «Himmelstraße», тобто «дорога на небо». Біг роздягнутих людей цією дорогою звався не менш «гумористично» — «Himmelfahrt», тобто «сходження до неба».

Наприкінці «дороги на небо», прямуючи якою євреї потрапляли до того світу, знаходилися нові двері. Через них був шлях до «Badeanstalt» (лазні). Сіро-біла бетонована споруда з кабінами та з парою — ах, дуже підозрілих — маленьких димарів на даху.

До кабіни входили з коридору через вузькі дверцята, в які міг проштовхнутися лише один. Це було зроблено задля того, щоби тоді, коли люди знаходяться вже всередині та їм схочеться виламати двері, намагаючи звільнитися, вони б не мали змоги цього зробити. Всередині стінки у кабінах наполовину було викладено білим кахлем. Підлога йшла вниз до широкої, герметично зачиненої секції, яка, в свою чергу, мала дверцята із зовнішнього боку споруди. У стелі кабін знаходилися пристосування, подібні до душу. Саме так — подібні, бо до водопровідної мережі їх підключено не було. Вони були підключені до чогось іншого...

Спочатку кабін було три — в першій споруді. Пізніше, коли підприємство виказало себе «життєздатним», воно розширилося. З тією ж метою було побудовано другу «лазню», ще більшу та кращу за першу, аж із 10 кабінами всередині.

З обох боків «дороги на небо» стоять німецькі есесівці та українські поліцаї з собаками. Серед собак, зокрема, широко відомий собака на

кличку Барі, що його дресировано хапати чоловіків за статеві органи. Також есесівці, коли б'ють, то спрямовують удари по статевих органах, голові, грудям, животі — в ті місця, де біль від влучання буде найгостріший. Людей били нагайками та дубинками по голому тілу, інколи кололи багнетами. Свою останню путь без провини засуджені на смерть повинні були долати галопом, серед диких окриків, зневаги, знущання.

Найменша крихта дистанції для містерії смерті. Мало того, що в євреїв забрали усе, чим вони володіли. Мало того, що в євреїв забрали життя. В них забрали останню, найменшу крихту людської гідності, право на людську шану.

Повне пограбування, повне вбивство, повна міра злоби!!!

Усе «сходження до неба» було трохи стилізоване на зразок середньовічних переслідувань євреїв. Був ще такий резон для того, аби галопом гнати євреїв «дорогою на небо»: прибуття до газових камер втомлених та захеканих людей нібито робило дію газу більш швидкою. Душа скоріше залишала тіло — люди менш мучилися.

«Гуманізм»?!

Останній акт

«Сходження до неба» закінчувалося швидко.

Град ударів з усіх боків. По головах, по спинах... І вже євреї біжать самі. Як би це дивно не звучало, але газова камера була єдиним притулком, де можна було сховатися від ударів по голому тілу, від знущання, від холоду зимовими днями. Й люди бігли, скакали один через іншого, аби вже як найскорше дожити до «рятівної» хвилини смерті. До великого визволення на ім'я Смерть.

Якось мені довелося чути свідцтво жінки про розстріли євреїв. Чоловіки не стогнали, не ридали. Було у їхній поведінці щось навіть жакливіше, ніж це, — вони поспішали. Ще по дорозі скидали з себе одяг. Ті, хто в житті звикли бути першими, тут теж хотіли бути першими. Першими у намаганні якнайскоріше розпрощатися із життям.

Щось подібне було з людьми у Треблінці. Тими, хто втратив надію, звільнився від будь-яких ілюзій. Бо, якщо були ілюзії, то після першого ж «сходження до неба» від них не лишилося ані сліду. Однак прибуття до газових камер ще не було найостаннішим актом. Приміщення, де були розташовані газові камери, було відносно невеликим. Отже, смертельний жах та смертельний біль оволодівали людьми в умовах страшенної тісня-

ви. Їх сюди заганяли у кількості, рази в три більшої за максимальну можливість камер вмістити людей. Ті, кому, незважаючи на всі їхні намагання, не «пощастило» потрапити до камер, мусили стояти зовні та — чекати. Чекати на свою чергу до смерті від задущення.

Підлога у газовій камері була з нахилом і слизькою. Перші, хто увійшов, падали, щоб вже більш ніколи не підвестися. Наступні падали на них, через них. Хто лежав на людях, хто на них стояв. Ще людей, ще людей — далі вже нема куди, але треба ще. Людей набивалося стільки, що одні виштовхували інших нагору. Є свідоцтва, що люди у камерах піднімали руки вгору, втягували животи — щоб більше вмістилося. Коли ж людей уже було набито над усе, їм на голови кидали, мов клунки, маленьких дітей.

Газ — річ дорога, треба його використовувати належним чином.

Нарешті дверцята зачиняються.

«Пласт» готовий до отруєння. Можна запускати двигуна, що знаходиться у майстерні біля «лазні». Потім приводиться до дії помпа, від звуку якої здригається повітря. Наступає черга ввімкнення зв'язку з резервуаром, де зберігається смертоносний газ.

— Через пару хвилин, — розповідали євреї, які працювали в тій частині табору, — можна було чути з будівлі жахливі голоси. Несамовитий зойк людського болю, жаху та відчаю. У останній момент, здається, коли помпа починала викачувати повітря для дихання, не було ніякої можливості це перенести. Важко передати враження від вибуху колективного божевілля.

Що було потім? Потім, через мить, усе було тихо.

Двері з іншого боку «лазні» відчинилися, зрозуміло, не відразу, а на 25 або 45 хвилин пізніше. З камер випадали «готові» небіжчики. Голі тіла, іноді білі, іноді сині та розпухлі. Завжди вологі, вкриті потом, який потрібен був в останній раз. З їхніх ротів та носів текла кривава рідина.

Як каже Янкель Вернік, який бачив це більш за кого-небудь іншого:

— Коли вони вбігали до споруди, через деякий час я чув, як вони кричали: «Шма, Ісроел!», «Кінець Гітлеру!» — на ідиш та польською: «Мату-сю!» Але коли відчиняли з іншого боку камери, вони усі лежали тихі, спокійні, усі — рівні...

Тепер з'являлися могильщики — прибігали, хапали та «тікали з небіжчиками».

Інколи мертві залишалися біля дверей, як ляльки із сліпими очима... Здебільшого їхні руки були настільки переплетені у одних з іншими, вони були до того здавлені в одну масу, що треба було добре попрацювати перед тим, як витягнути першого. Інші вже самі падали на землю. Могиль-

щики лаялися по-всякому на мертвих людей, шпурляли їх, як хотіли. Робота тут була найважчою та найнебезпечнішою в усьому таборі. Носії витримували, здебільшого, тільки кілька днів. Коли вони вже не годилися для роботи, їх ліквідували, а на їхнє місце брали людей із «свіжих» потягів.

По дорозі на цвинтар, теж поспішаючи, проводили огляд ротів мертвих. Золоті та штучні зуби швидко виривалися єврейськими «дантистами», а небіжчиків — голова до голови, ноги до ніг — вкладали у заготовлені могили. Пізніше, взимку 1943 р., почали небіжчиків спалювати. Бувало, що мертвяк прокидався посеред дороги, тоді український поліцей кулею його «кінчав».

Якщо б він цього не робив, скінчили б його самого.

Камера очищена.

Один «пласт» вже готовий, можна запускати другий.

Лазарет

Задля того, аби пересування людей по «дорозі до неба» не зустріло жодних перешкод, тих, хто був занадто слабкий для бігу, заздалегідь ліквідували у передній частині табору, біля так званого «лазарету».

«Дотепну» назву «лазарет» носила довга, завжди відкрита яма — одна з низки ям, куди скидали вже «готових» мертвяків, які зустріли свою смерть під час перевезення залізницею. У ці самі ями зсипали сміття та мотлох з бараків. Все це разом — там, у ямі — постійно спалювалося. Ця система діяла від перших місяців існування Треблінки. Цю частину табору називали «подвір'я з вогнищем». Постійний вогонь. Сюди також привозили на розстріл хворих, людей з якоюсь провинною перед «адміністрацією» чи без провини — тих, кого під час роботи або облави відселекціонували. «Ти йдеш до лазарету» на жаргоні табору означало «Тебе буде розстріляно». (У львівській «Бригаді смерті» подібна установа мала назву «Krankenhaus», тобто лікарня).

(Примітка. Порівняйте: Leon Wieliczker «Brygada Śmierci» Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, Łódź, 1946.

Переклад з польської: Леон Велічкер. Бригада смерті. — Лодзь: Видавництво Центральної єврейської комісії при ЦК польських євреїв, 1946.)

Для того щоби належним чином оформити цей жарт, у Треблінці доміркувалися до чогось оригінального. Поблизу від ям було розташовано

якусь споруду з вивіскою «Medizinische Behandlung» («Медичне обслуговування»). Відвідання цієї установи давало можливість раз і назавжди позбавитися усіх хронічних та нехронічних хвороб — завдяки універсальному засобу лікування. Над цією спорудою майорів прапорець з Червоним Хрестом. Усередині знаходилося належне обладнання, диванчики, оббиті червоним плюшем, віконце амбулаторії. Тут хворі та старі люди роздягалися. Потім якась особа із пов'язкою Червоного Хреста на руці виводила цих людей із «лазарету», підводила до ями, садила їх обличчям до вогню, а після того, як кожен з них отримував кулю в потилицю, стежила за тим, щоб вони, як належить, падали в яму.

Окрім людей похилого віку і хворих, у «лазареті» часто знищували дітей. Таких крихт, які їм бігати не вміли. Були діти, пригнані до Треблінки без мам. Вони потребували, щоб хтось їх роздяг та вів за руку під час «сходження на небо». Але й діти, в кого були мами у Треблінці, забиралися від них з метою «полегшити» жінкам шлях до «лазні». Такі діти часто ліквідувалися у «лазареті». Якщо той, хто їх знищував, був «майстром на всі руки» та «жалісливою» людиною, він брав малюка за ніжки, розбивав його голівку о стіну будівлі, а уже потім кидав тільце у палаючу яму. Якщо ж він такою людиною не був, то кидав дитину живою, без аніякої затримки. Логіка така: коли «працюєш» з дітьми, нема небезпеки, що вони спробують вибратися, бо інколи б прийшлося знову мати справу з ними. Ось чому в Треблінці, так само, як в інших місцях, й у вогонь, й у звичайні могили в багатьох випадках дітей кидали живими. По-перше, для чого марнувати кулі або газ там, де без цього можна обійтися? По-друге, є підстава такого роду: від кулі та газу діти вмирають не так легко й швидко, як дорослі. Лікарі уже досліджували цей феномен, зробивши висновок такого роду: причина у кращому кровообігу в дітей у порівнянні із дорослими, бо в дітей жили ще не забиті лужним середовищем...

Наступне падіння: наука знищення

До речі, у Треблінці, як і в інших подібних місцях, робилися «наукові» винаходи знищення людей. Наприклад, таке справді оригінальне «відкриття», що жінки горять краще за чоловіків.

*«Коли мужчини без жінок —
Вогонь не робить свій танок».*

(Віршований переклад з їдиш Трохима Вершини).

Це не тривіальний дотеп, гра слів з подвійним сенсом (під вогнем бо ж можна розуміти й вогонь пристрасті) на тему «жінки — чоловіки». Це попросту справжня цитата з розмов, що велися у Треблінці. Це ствердження факту.

Ця «загадка» розв'язується легко. В жінок більше розвинутий жировий шар під шкірою. Завдяки цьому трупи жінок підкладалися, щоб «підтопити», або, краще сказати, дати розгорітися купам покійників.

Додається ж камінне вугілля для того, щоб розпалити кокс...

Кров — це теж першорядний горючий матеріал.

Інші емпіричні (засновані на досвіді) відкриття з цієї сфери.

Від небіжчиків молодшого віку швидше залишається один лише попіл, ніж від старших за віком. Зрозуміло, що тут грає роль те, що м'ясо більш м'яке. Така сама різниця між телятиною та яловичиною. Але тим, що ми знаємо про цей факт, ми «зобов'язані» німецькій знищувальній індустрії.

Проїшло достатньо часу, поки не виробилися як техніка, так і термінологія нової «гілки» виробництва. Аж поки не «встали на ноги» такі галузі, як знищення людей та наступне знищення їхніх трупів. У треблінському протоколі є такий вислів: «Спалення трупів набрало бажану стрімкість після перебування інструктора із Освенцима». Спеціалісти нового фаху виконували свої «обов'язки» предметно, практично, працювали віддано. Інструктора зі спалення у Треблінці євреї називали «Таделььос», оскільки слово «tadellos» (бездоганно) було його улюбленим. «Gott zu danken, nun brennt es tabellos» (Слава Богу, сьогодні горить бездоганно) — так, бувало, він казав, коли за допомогою нехудих жінок та горючого вдавалося розпалити купи трупів. Небіжчика завжди називали «Die Figur» (фігура). Що характерно: це замасковане ім'я вживалося не тільки стосовно саме мертвої людини. Його також у багатьох таборах використовували, називаючи того, хто був ще живим. Кожен єврей розглядався як завчасно мертвий. Тільки того, що поки він, за бажанням арійців, виконує певні функції. Прийде його час — він теж, згідно із наказом, роздягнеться догола, отримає свою кулю або порцію газу та вляжеться поряд з іншими «фігурами»...

Яка чужа, яка дивна ця німецька «Die Neie Wirklichkeit» (нова дійсність). Кінець кінцем, треба не більше того, як абстрагуватися від певних психічних рефлексій та звичайних людських почуттів — у цьому німецькому «das Jenseits» (потойбічний світ) з колючого дроту. Це німцям вдалося — створити потойбічний світ на землі. Їхня індустрія знищення за кілька років війни змогла набрати вражаючих темпів розвитку.

Окремі бази знищення вели поміж собою обмін досвідом. Раніше уже було сказано, що до Треблінки приїздив «інструктор зі спалення трупів» з

Освенциму. Заплічних справ майстри віддавали багато сил та часу питанням раціоналізації та уніфікації методів «роботи».

Крім теоретичного знайомства із загальними принципами терору та руйнування, есесівці проходили практичні курси людиноненависництва у школі під назвою «Sonderkommando» (спеціальний загін). Такі відомі частини, як «Einsatz Reinhardt» у Центральній Польщі, або «Rollkommando» (загін швидкого реагування) у Галичині з їх першорядними фахівцями у галузі проведення «акцій», «ліквідацій», екзекуцій із застосуванням вогнепальної зброї, а також у галузі створення таборів смерті, турбувалися й питаннями виховання підростаючого покоління, професійної освіти нових кадрів.

Галузь «спалення небіжчиків» набрала обертів після розгрому під Сталінградом. 3 лютого 1943 р. німці розпочали завчасно готуватися до необхідності іноді втрачати «die Faustpfänder» (захоплене силою) у Східній Європі — замітати сліди масових нищень. Ця нова галузь за вказівкою з Берліну вводилася до дії в усіх «важливих» місцях — із чималими масовими могилами, які особисто відвідував Гімлер. Вона мала модифікуючий вплив на методи екзекуцій при ліквідації решток єврейства на окупованих землях. Євреїв тепер уже взагалі не ховали у могилах, а також не розстрілювали біля відкритих ям. Щоб не витягати потім трупи з метою їх наступного спалення (що означало робити одну й ту ж роботу двічі), євреїв тепер розстрілювали впритул до місць спалення мертвих, обличчями, повернутими до вогню. Приреченому прив'язували цеглину в такий спосіб, щоб, одержавши кулю, він падав не назад, не вбік, а тільки вперед — прямо у вогонь. Численні групи розстрілювали теж недалеко від вогню, після чого «відповідальний» кидав трупи у вогонь, користуючись спеціальним засобом. Удушення газом теж проходило у новій установі а-Іа Освенцим. Вона являла собою крок до крематорію. Тепер уже не казали «йти на газ» або «йти у камеру», а «йти у димар». У Треблінці, де крематорію не було, а тільки величезні спальвальні печі, на той період часу вже нікого не закупували. Кожна людина, яка входила до камери, одразу бачила язика полум'я, яке в той самий день його розтерзає.

Психологія падіння

Через пару років після Першої світової війни вийшла друком — якщо не помиляюся, у двох томах — вичерпна «Sittengeschichte dem Krieger» («Історія війни з точки зору моралі»), яка була підготовлена єврейсько-

німецьким психіатром та сексологом Магнусом Гіршфельдом. Велике місце у цьому творі займає аналіз убивств, зроблених під час війни. До речі, більшою частиною убивств, **зроблених німцями**.

Було б цілком природно, якщо б подібного роду явищами останньої війни теж почав займатися німецький дослідник. Адже німці стоять ближче до об'єкта досліджень, їм, здається, легше розтлумачити психологічні та психосоціальні механізми німецьких масових злочинів. У наших силах більш ставити запитань, аніж на них відповідати, брати на замітку факти.

Скільки злочинців було у Треблінці за весь час існування табору? Цифри такі: від 30 до 40 німецьких есесівців та від 200 до 300 українських охоронців. Усю систему масового вбивства було моторизовано та автоматизовано, що не потребувало багато людей для виконання.

Що це були за люди?

Як вони могли?

Це факт: страшенна катастрофа, найжахливіша масова трагедія, на яку коли-небудь дивилося людське око, була роздроблена та перетворена у дію саме німцями, які займалися «звичайною» роботою. Безодні людських страждань, що відкривалися тут кожну мить, сцени, що здатні були розірвати душу та які розігравалися щоденно — усе це не викликало в них ніякого резонансу, не відкладало жодного відбитку на їхні душі. Простий, елементарний рефлекс жалості, здається, в них був цілком атрофований. Їхні нерви блискуче витримали найстрашніше.

Але ж вони не були просто пасивними глядачами у цій смертельній грі... Спитати б хоча б одного, як він спав та їв обок з кров'ю, якими були його настрої та самопочуття. А може, було інакше. Від вигляду людських страждань кати почували себе величними та піднесеними.

Ми можемо казати на них не тільки «кати». Вони й садисти, й дегенерати, й злочинці, й покидьки суспільства. Однак жодне слово нічого не пояснить. Карні елементи, правда, у великій кількості залучалися «системою» до цього виду діяльності. Найдивніші антисоціальні пристрасі молодчиків з фактичними та потенціальними прихильностями згодилися для режиму. Це нагадує силу води, що приводить у дію турбіни. «Staatswichtige» (важливі для держави) та «Kriegswichtige» (важливі для війни) — у такий спосіб гітлерівці називали джерело енергії знищення. Яскравий приклад того, як мерзотники можуть стати національним скарбом.

У багатьох таборах та в'язницях окупованих країн діяли під назвою «капо» німецькі злочинні елементи. Їхнім завданням було тероризувати в'язнів з місцевого населення. Вони діяли під гаслом «Freie Hände» (вільні руки), а ось багато терпіння для виконання цієї функції їм дано не було...

Їх п'янило відчуття власної сили. Вони набагато перебільшували «норму» вбивств та лиходійств.

Що казати про кримінальних злочинців, якщо «системі» не було занадто важко перетворити у засіб терору німецьких «політичних злочинців», які в багатьох випадках спочатку від боягузтва, а потім від розбудженої пристрасті до садизму та влади, нарівні з «професійними» злочинцями виконували завдання по шпигунству, мученню та тероризуванню «не німців» у в'язницях і таборах. Зрозуміло, що головними жертвами кожного роду лиходійства по всіх місцях були євреї.

Також місцевий злочинний елемент в окупованих країнах скрізь виходив на поверхню та ставав найважливішим «колабораціоністом» німецького «die neue Ordnung» (нового порядку). Ким міг бути кожен із них? Донощиком, агентом, шпигуном — засобом терору, палицею на голові мирного населення. Навіть у нас, євреїв, альфонс та кримінальний злочинець Шмайє Грайер в ролі єврейського диктатора, ката та ліквідатора люблінського гетто не є окремим явищем. Мало не кожне гетто, кожний табір, кожна єврейська робоча бригада мали своїх великих чи малих Грайерів. Навіть серед нас німці здогадалися мобілізувати темний елемент, який у наступних оргіях убивства та грабування нескінченно знаходив насолоду раз назавжди розквітатися із «йолдом» (дурнем), вивантажити усі свої прояви заздрості та ненависті на інтелігента, соціально продуктивну та значущу людину. За рахунок такої людини вони намагалися зберегти своє життя.

Але ані «професійні» злочинці, ані природжені садисти чи ті, що ними стали, кожен з яких мав ту чи іншу роль, не виконували головної «роботи» у в'язницях та концентраційних таборах. Це являє собою велику психологічну та психосоціальну проблему величезних масових злочинів гітлерівців. **Проблема саме із звичайними, простими, нормальними німцями, які, повною мірою даючи собі звіт у власних діях, зі спокоєм та холоднокровністю добropорядних державних функціонерів робили найжахливіше, що коли-небудь було створено на землі.**

Їхня участь у масових убивствах у відсотковому відношенні найбільша!

Без жалості, без метушні, розмірено. Та саме тому так небезпечно. Саме тому так **незрозуміло.**

Якщо таке нелюдське робили «нормальні німці», то, може, все ж таки мали рацію расисти їхні? Може, німці дійсно люди інших крові та плоті, іншої раси?

Очевидно, що куплети теорії Розенберга та гладкі фрази пропаганди Гебельса такий переворот у людській натурі зробити не могли. Їхні гасла

про «місію німецького духа» та про усе інше, що являє собою німець, були попросту дуже прозорим «Gaunersprache» (злодійським жаргоном), у який кожний німець вкладав зовсім інший сенс, причому абсолютно не сенсаційний*. Гасла зверталися цілеспрямовано та хитро не до ідеалізму, проте до темних сторін характеру людини, до національного та персонального егоїзму, до національної та персональної мегаломанії. До того ж це елементарні почуття. Буквально як у господарських колективах гітлеризм спирався на найбільш підлого та поганого з усіх, так само він спирався у людини на її найбільш низькі інстинкти та імпульси.

Поневолення німецького індивіда режимом, з одного боку, а з другого боку, надання йому в окупованих країнах необмеженої влади над усіма верствами населення сприяло створенню спеціальної кон'юнктури. Це гітлеризмові повною мірою вдалося. Німецька **пропаганда безмежних національних егоїзму та величності, виховання людини у дусі сатанізму або, в усякому разі, боягузького виконання найпідлішших та найзлочинніших наказів мала вплив** мало не на кожного німця.

Здається, що чим більше людина убиває, тим більше сама прагне залишитися живою. У цьому відношенні вона нагадує деяких з тварин.

У Треблінці нічого більш банального за смерть не було. При тому, що смерть була не їхня, не катів — о, ні! Вони там тремтіли над власним життям більше, ніж де-небудь. Усе їхнє «горіння» до «роботи» мало фундаментом те, що перебування у «зондеркоманді Треблінки» рятувало есесівців від відправлення на фронт. Це головне. Але перебування у «команді» — це ще не все. Треба визначити, чи «достойна» ця або інша людина в ній бути. Хто здатен виказати важку старанність та в кому бачать «дар» у «сфері» знищення людей, того тут залишать, він навіть одержить «Avancierung» (піднесення у посаді або чині). Це шанс, отже, заради конкуренції поміж собою есесівці перевищували один одного у брутальності.

Страх по своїй природі — один з найміцніших інстинктів людини. Також страхом чи передусім страхом підтримував гітлеризм свою владу над німецьким народом. Усю цю систему можна розглядати як архітектуру, як ієрархію страху.

Тільки про один випадок, що не вписувався у це море необмежених жорстокості, садизму, цинізму, довелося мені почути: німець, який перебу-

---

* В тексті у цьому місці гра звучання слів פשט — «пшат» (буквальне тлумачення) та פשוט — «пошетт» (просте), що я намагаюся передати грою звучання українських слів «сенс — сенсаційний».

вав у Треблінці, вирішив для себе, що йому краще піти на фронт, ніж дивитися на те, що там коїться. Але це було, мабуть, на початку його кар'єри. Його не відпустили, а вже через тиждень його можна було назвати найгіршим серед поганих. Я знаю про таку метаморфозу з пастором, а також учителем.

Комендантом карного табору Треблінка-1 був фон Аупен — широко відомий індивідуум поміж табірних катів. Частина свідоцтв подає його як барона та й письменника до того ж. Інші кажуть, що він був адвокатом. Точним є те, що він був відзначений багатими фантазією та винахідливістю. Він тримав у таборі собак та гарного гнідого коня. Комендантові було притаманно найжджати на людину та затоптувати його копитами коня.

Були представники науки, медицини (у інших таборах). Усі вони в дуже швидкому темпі прийняли «die neue deutsche Wirklichkeit» («нову німецьку дійсність») та нормально себе в ній почували.

Якщо б вони усі були переконливими антисемітами, гітлерівцями, демонами, патологічними убивцями. Ні! Навіть диявольські дії були звичайними та дріб'язковими. Демонічне та люджерське розмінювалося на щоденні дрібні гроші. Більша частина — ті, хто в німецькому народі вважався невинними та пересічними, — убивали чоловіків і жінок, старих і хворих, крихітних дітей, яких виривали з рук матерів, при тому що й діти, й матері ридали вголос. Заради чого? У більшості випадків заради дрібних та дріб'язкових мотивів. Боягузи та низькі люди були надзвичайно маленькими, накрученими гвинтиками колосальної злочинної машини. У цьому полягає найвеличезніша ганьба німецького народу.

Ми, євреї, при тому були об'єктом. Віч-на-віч з божевільним, тупоумним, прикрим, підлим чудовиськом. Ми були безсильні, роззброєні, **залишені напризволяще**, самотні, зі зв'язаними руками та ногами та паралізованими душами. Ми були сировиною.

Німецька ідилія

Завжди бадьорі, життєрадісні, свіжі. Такими були німці в Треблінці «Die Instinkt — frische, junge Nation, biologisch tätige» (молода нація зі свіжими інстинктами, біологічно активна) — так це звалось їхньою мовою.

Щоби трохи підфарбувати монотонність практики вбивства, «господарі» організували у Треблінці, за зразком інших таборів, єврейський оркестр, маючи на увазі подвійну мету: по-перше, щоби максимально заглушити крики та плач людей, яких женуть на смерть; по-друге, щоб, за

посередництвом музики, створити для себе приємні умови перебування у таборі. Вони ж-бо обидва музичні народи — що німці, що українці! До того ж треба було мати власну капелу для святкувань та інших форм розваги, які влаштовувалися часто. З часом було організовано хор, проводилися навіть аматорські театральні вистави, однак вибух повстання зруйнував «вишуканий» план розвитку культури та мистецтва Треблінки.

Серед цих на смерть приречених «Judenscheiße» (єврейського лайна) знаходилося усе, що тільки серце могло зажадати. Ніколи у стародавні часи жоден правитель не мав змоги насолодити свою душу такого гатунку достатком, коли перемагав який-небудь народ. Справжній «Schlaraffenland» (рай дурня) з невільників, які мали спеціальні таланти.

Хочеш музиканта — є для тебе музикант, хочеш співака — теж знайдеться (євреї теж музичний народ!). Навіть скульптори придалися, вони прикрашали стовпи воріт та башти охоронців символічними рельєфами. Якщо, знову ж таки, була потреба у кравцях, чоботарях, теслярах, тільки свисни — одразу ж одержиш скільки душі завгодно, та з найкращих фахівців. Уже під час акцій в гетто німці звертали увагу на тих, чию дармову невільницьку працю вони могли використати. Але й бути фахівцем не значило автоматично бути врятованим, тому що насправді життя людини у концтаборі не коштувало ламаного шеляга. Час від часу комендантові табору заходило до голови ліквідувати того чи іншого з фахівців. Замість тих, хто «вибув», завжди можна було набрати свіжих з найближчих за часом потягів. Був ще випадок такого роду: на початку зими 1943 р., коли потяги приходили трохи рідкіше, знадобилася пара сотень робітників до табору «Треблінка-1» — для *żwirowni**. Довелося відрядити групу в складі кількох «хлопців» з зондеркоманди, на чолі з комендантом фон Аупеном, звичайно, до Варшави. Цих кількох хлопців для невеликої акції у Варшаві не вистачило, помічників знайшли на місці. Вони доставили до Треблінки «свіжих» 7–8 тисяч євреїв, щоб було з кого обирати. Пару сотень можна вибрати, а усе інше «Scheiße» («лайно») до кінця року було «пропущено» через камери. Все одно їм туди дорога — рано чи пізно! Ось такий було проведено «рейд». Подібно до зимового полювання у краях, що славні особливими видами лісових тварин. Є припущення, що це — таємниця січневої акції у варшавському гетто. [Примітка. Так звана «січнева акція» проводилася з 18 по 21 січня 1943 р., тобто у ті дні, коли стало відомо про розгром у Сталінграді. На попередній до того день прийшлися великі «*łapanki*» (у перекладі з польської — арешти) на польському боці.

* *Żwir* у перекладі з польської мови «гравій», *żwirownia* — підприємство з виробництва гравію.

Можливо, що хвиля терору у Варшаві була пов'язана зі звісткою про те, що самовпевнені сили вермахту у Сталінграді були розбиті вщент.]

Саме під час здійснення цієї акції євреї вперше вчинили опір німецьким «мисливцям...»

А у львівській «Бригаді смерті» комендант пообіцяв «своїм» євреям, що в них буде у що переодягтися після брудної роботи. Він привіз з міста на ліквідацію заможних євреїв, виконавши, подібним чином, свою обіцянку.

(Примітка. Leon Wieliczkie «Brygada Śmierci» Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, Łódź, 1946*.)

На чолі капели у Треблінці стояв диригент одного з найкращих передвоєнних варшавських оркестрів, які грали у кафе, Артур Гольд. Перед ним була інша капела клейзмерів**.

(Примітка. За свідомством Аврома Кжепицького, в серпні 1942 р. у Треблінці грала капела з чотирьох клезмерів з розташованого обок містечка Сточек.)

У Треблінці було багато музикантів. Частіше за все— зі своїми інструментами. Вони бачили, як їхні родини зникають у газових камерах, а самі залишалися жити ще на короткий час. Вони щоденно стояли на одному місці та концертували. Це була треблінська «Platzmusik» (музика плацу). На єврейських робітників і людей, яких гнали на смерть, ця музика впливала фатальним чином. Вона їх повністю ламала психічно. Для німців же вона була «die Entspannung» (послаблення напруги), «die Nervenstärkung» (оживлення нервової системи).

Музика процвітає. У Треблінки є навіть свій власний марш — «Гімн Треблінки». Місцева продукція — що музика, що текст. Його євреї співали, коли німці робили «der Appell» (переклик), а також при маршируванні до місця роботи. Наводжу останній куплет «Гімну Треблінки».

* Див. розділ «Лазарет».

** Клейзмер [від **כל** — «клі» («музичний інструмент») староеврейською мовою] — інструменталіст, виконавець єврейської фольклорної музики. Клейзмери відомі у світі ашкеназького (того, що асоціюється з Німеччиною, пізніш — з Європою) єврейства, починаючи з XVI ст. Вони виступали на єврейських весіллях та під час свят. Зазвичай оркестр складався з три- або чотириструнних інструментів. У XIX ст. скрипку починає витісняти кларнет, з'являються також мідні труби. В основі клейзмерської музичної освіти лежала, як правило, родинна традиція. Ці оркестри, носії особливого виду мистецтва для найрізноманітнішої публіки, мандрували, відгукаючись на запрошення з різних місць. У Східній Європі на їх мистецтво значно вплинули неєврейські фольклор та народні музичні традиції на місцях. Зараз у різних частинах світу все більш цікавляться клейзмерською музикою, створюються колективи її виконавців.

Die Arbeit soll uns alles hier bedeuten
Und auch Gehorsamkeit und Pflicht.
Wir wollen weiter, weiter leisten
Bis unser kleinem Gluck uns einmal winkt.

(Щоб праця щирою була — нам дуже треба.

Старанність — це для нас майно.

Слухняним бути — воля Неба,

Удачу мати в цьому нам дано).

(Віршований переклад з німецької Трохима Вершини).

Ви ж добре розумієте, що «удача» значила, напевно, кулю у потилицю у «лазареті»...

До музикантів есесівці ставилися не так суворо, як до інших: скорочували їм робочий час або взагалі звільняли від роботи, щоб вони могли мати репетиції. Але якщо доходило до того, що їх треба ліквідувати, то, звичайно, знищували, навіть оком не зморгнувши. Одне не стосується іншого, бо коли господар годує у хліві теля або порося, то що ж йому — не різати того, коли треба?

Спорт тут теж був до потреби — легка атлетика, бокс. Спортсмени теж користувалися привілеями, до того часу, звичайно, коли їх, «на превеликий жаль», доводилося ліквідувати. Спортсмени отримували більше їжі, вони менше працювали. Проводилися змагання.

Ах, як зручно себе тут німці почували! Як вони плекали свої звичаї та звички, як замислювалися над тим, яким чином розважитися, як зберегти веселий настрій. Головне, що Треблінка таки відзначалася серед таборів гумором, багатьма смішними винаходами.

Творчий принцип натури людини розкривається у маленькій подробиці.

Ось ця подробиця.

У Треблінці, подібно до інших таборів, відправлення природних потреб було справою, пов'язаною із різного роду причіпками та ризиком. Головне — з обмеженням часу. У Янівському таборі у Львові, наприклад, мали велику чинність так звані «Scheißekarten» (картки на випорожнення). Люди платили життям, якщо використовували їх «mißbräuchlich» (не так, як слід). У різних таборах були спеціальні «фахівці» у цій галузі — «Scheißemeisters», які були відповідальні за те, щоб ніхто не сидів у нужнику довше, ніж треба... Так було в інших таборах. Що ж до Треблінки, то тут «працював» «Oberscheißemeister» (старший відповідальний за випорожнення). Оригінальність його полягала, головним чином, в особли-

вому одязі — напівчеркес, напіврабин. На його грудях висів будильник. Він виглядав до того комічним, що, як розповідали свідки, навіть ті євреї, які почували до нього жалість, не могли не сміятися, тільки один раз глянувши на таку особу. Цю «посаду» займав торговець з Ченстохови з дуже характерним єврейським обличчям, завдяки чому його й було обрано грати подібну роль. У цьому місці свого оповідання я могла би навести десятки **מעשיות** — «майсес» (розповіді, казки; пригоди) про трагікомічні випадки, які пов'язані з цим персонажем або довкола нього. Але — Боже, мій Боже! — я взялася за перо все ж таки не для того, щоб описувати анекдотичний бік табору смерті! Я тільки хочу показати, як німці винаходили засоби влаштувати посміховище там, де зробити це доволі нелегло.

— Що дивного, — сказав мені якийсь простий єврей, свідок — молоді, здорові, нажерті, напите, націлені на єврейські гроші, з єврейськими діамантами у кишенях, з відмінною можливістю не воювати на фронті — чого їм ще було жадати? То вони ще робили «забави» — теж за рахунок євреїв. Вони глумилися над нашою ганьбою, над нашим болем.

Це теж психологічне розслідування, проведене євреєм, і, правдоподібно, цілком вірне.

Щоб «привітати» потяги з євреями, які переважно приходили вранці, виходив весь штат есесівців. Вони були свіжі, поголені, вони добре відпочивали. Хоч стан зовнішній, хоч внутрішній — жодних претензій, все блискуче. Коменданта табору можна впізнати по білих рукавичках і по тому, що у руках він тримає гарний, вироблений з вищого гатунку шкіри «die Peitsche» (бати́р). Як гарно на початку осені у Польщі! Коли погода дозволяла — у вересневі дні варшавського «казана», коли сонце сяяло, як у середині літа, — виходив комендант у білому мундирі. (*Примітка.* «Казан» — остання фаза першої акції у Варшаві, коли зігнали рештки єврейського населення на терени кількох вулиць та провели серед них генеральну селекцію, яка тривала від 6 до 13 вересня 1942 р. Кількість євреїв, що тоді була вивезена з Варшави, оцінюється у 100 000 чоловік.)

Комендант — кадровий офіцер, «der Hauptmann» (капітан). Оскільки на вулиці чудово, чому б ще трохи не провітрити літній гардероб?

У німецькій частині табору був кут, де тримали кроликів, лисиць, вівро́к. Там був також басейн, в якому плавали качки, був намір завести й сарну. Кут з цими безпечними тваринами називався, з провінціальною претензійністю, «Зоопарк». Цим дуже пишалися. А те, що незважаючи на піщаний ґрунт, збирали непоганий урожай овочів на городі? Ну й квіти, дуже багато квітів.

На клумбах працювали спеціальні люди. Ці євреї оздобляли їх прапорцями, кляли кахлю. Найкращі та найрізноманітніші квіти буйно росли біля входу до будівлі з новими газовими камерами. [Примітка. За свідченням Станіслава Кона, на верхівці даху цієї будівлі знаходився מגן דוד — «моген Довід» (щит Давида) у написі «Judenstaat» — єврейська держава.]

Час від часу до Треблінки приїздили гості. Генерали вермахту з Малкіні (містечко на р. Західний Буг), офіцери СС з Любліна, Білостока, інших місць. Гостей господарств — есесівців вели показати «підприємство», демонстрували різні фази «виробництва», із самозадоволенням вислуховували захоплені слова про «die Leistung» (успіх, досягнення). Коли наприкінці лютого 1943 р. Треблінку відвідав Гімлер, то навіть приготували (це припущення) спеціальний ефективний хід — партію молодих жінок, яких обирали навмисно з метою, щоб існувала естетика споглядання голого тіла під час презентації темпу робочого циклу. Робочий же цикл включав час від бігу до «лазні» аж до спалення «готових» трупів...

Як каже італійська промовка: якщо щось вигадано — воно добре вигадано. Те, що Гімлер тут був, це достовірно. Він залишився задоволеним від навідування майстерень, а свідки впізнали його по світлинах у газетах.

Свідок Ш.Райзман подає, що у квітні 1943 р. почесним гостем треблінського підприємства був генерал-губернатор Ганс Франк.

Після відвідування «фабрики знищення» шановних гостей запрошували на банкет. Їли, пили, розмовляли, палили дорогі цигарки, потім проводжали гостей до гарних автомобілів, що чекали на них. Обмінювалися рукоштовканими, віддавали честь по-військовому, різко підносили руки вгору: «Heil Hitler!»

Потім усі бували трохи зморені, задумливі, як звичайно водиться після від'їзду гостей. Проте через короткий період часу вони поверталися до роботи. Треба подивитися на те, що робиться на «der Appellplatz» (плац для переклику). Може, прийдеться застрелити парочку євреїв. Ймовірно, що знову ввіймають єврейського «der Schwindler» (шахрая, афериста) серед працівників — із клаптиком запліснявілого хліба у кишені та влаштують «відкритий суд» над ним, відмірявши йому 50–100 батогів та покаравши його після цього, заради доброго прикладу для решти євреїв, повішенням головою донизу. Але ж сьогодні може навіть так статися, що після батогів «der Schwindler» буде покараний не повішенням, а буде «експортований» на той світ просто кулею. Сьогодні ж-бо усі такі «м'якосердні». З фронту поступають кращі звістки. Великий «der Abwehrerfolg» (успіх при обороні) Керчі... В усякому разі, з плацу ніхто не піде, поки не скаже хоч пару слів. Воно ж так: коли підпитий, то язик розв'язується.

І хоч ніхто з цієї банди у житті своєму нічого путящого не зробив, при найменшій нагоді кожний вважав за свій обов'язок повчати. Виховання неповноцінних людей та народів у душі поваги до порядку і дисципліни є, як відомо, однією з головних задач есесівця.

Потім усі розійдуться по своїх місцях проживання, де можна трохи подрімати. Може навіть так статися, що сьогодні весь «обслуговуючий персонал» взагалі піде спати раніше, ніж завжди. Кінець кінцем, служба тут «aufreibendig» (та, що виснажує, зморює), хоч далеко не така вже й «umangenehm» (неприємна).

Одним словом — «das Idyll» (ідилія).

Для німецького військовослужбовця Треблінка — місце проходження служби за лінією фронту — це буквально різновид дачної місцевості. Біда лише в тому, шановний читачу, що ми не можемо довго затримуватися у німецькій частині табору. Шкода: тут панує така «сонячна» атмосфера! Ми повинні повертатися до «серцевини» цієї провінціальної місцевості, до того місця, де панує найвеличезніший «Hollenspektakel» (пекельний спектакль) усього підприємства.

Таке слово — «das Hollenspektakel» — у своїй мові мають лише німці. Ще «der Galgenhumor» (гумор вішальника, гумор відчаю) — це теж слово з німецького лексикону.

Віконця, щоб підглядати

Скільки б ми не чули та не читали про Треблінку, ми постійно дізнаємося щось нове. Щось таке, що знову викликає в нас біль та злобу, які важко перенести. Щось таке, що ще не раз змусить нас проводити ночі без сну.

Наприклад, давно вже нами було сказано, що **תססס** — «гсісе» (агонія) у газових камерах, де були задушені більшість наших рідних та друзів, тривала 20–25 хвилин, максимум півгодини. З опису Янкеля Верніка нам стало відомо, що у нових треблінських камерах, місткість яких відрізнялася від старих, люди вмирили довше — часто до 1 години, оскільки тепер, коли вихлопні гази з двигуна радянського танку подавалися уже по трубах більшого діаметру у камери розширеної площі, неможливо було справлятися із «задачею» на попередньому рівні. Німців не задовольняли кількість убитих та інтенсивність «процесу». Вернік пригадує також, між іншим, про те, що іноді євреї змушені були у переповнених камерах стояти всю ніч, в той час як газ взагалі не подавався. Через дихання людей не вистачало

свіжого повітря, внаслідок чого великий процент приречених умирав ще до того, як починалося газування. Та ось з'явився ще один свідок, Йехієль Райхман, який, як і Вернік, працював в тому «Gebiet» (районі), від іншого табору строго ізольованому, де були розташовані газові камери. Від нього ми взнали нові подробиці про те, як довго вмирала людина у камерах.

Коли до Треблінки у перші зимові місяці 1943 р. почало прибувати менше транспортів, максимум 2–3 на тиждень, єврейські працівники зазнали голоду, бо тими ж потягами звичайно надходили й продукти харчування. Німецькі есесівці та українські поліцаї знову почали нудьгувати. У дні, коли приходили тільки окремі транспорти та ніяких інших потягів не очікувалося, німецько-українська обслуга за допомогою оператора устаткування по нагнітання вихлопних газів у камери Івана Браша, влаштували собі ще одну розвагу, а краще сказати — божевілья.

У коридорі, вздовж камер, знаходилися скляні пристосування, свого роду віконця, щоб заглянути всередину. Вони мали практичну мету. «Процес» не здійснюється без контролю. Може, треба трохи додати газу? А як узнати, чи «готовий» вже черговий «пласт» пригнаних сюди євреїв, коли можна відчиняти камери, щоб викинути небіжчиків та заздалегідь замовити по телефону наступний «пласт»? Однак тепер віконця, крім утилітарної функції, почали служити засобом задоволення німецької допитливості зовсім іншого роду.

Допитливість, як ми знаємо, є матір'ю науки.

Згадані віконця часто-густо були закриті головами есесівців, **які спостерігали за масовою «гсісе»!**

Додаткову розвагу вони мали тоді, **коли в Івана був час накачувати до камери повітря, а не вихлопний газ**, або він взагалі нічого не робив, залишаючи євреїв стояти всередині в очікуванні, поки кисню за герметично зачиненими дверима меншало й меншало.

Адже забавно було дивитися на те, як в людей самі собою з орбіт вилазять очі, як вишкірюються зуби, кривляться роти. Чи на те, як дитина, виштовхнута вгору своєю мамою, щоб не бути задавленою, сидить зверху жива, в той час як мама стоїть з відкинутою на плечі головою, а мамині руки вже заціпеніли.

Було дуже цікаво ставити експерименти: як довго будуть триматися євреї.

До речі, ці експерименти могли бути дійсно серйозними та важливими. Може, з часом буде знайдено метод, щоб вихлопні гази не використовувати взагалі, а задушення людей буде зовсім безкоштовним. Механіка повністю замінить хімію. У Треблінки свої амбіції. Табір у цій «галузі» хотів би

зробити переворот, створити нову епоху в техніці знищення людей. Але проблема тут полягає, звичайно, у герметичній ізоляції, оскільки вся «без-моторна» процедура триває ще трохи задовго.

Дані експериментів такі:

До того як усі євреї у камерах припинять подавати ознаки життя, проходить інколи до 48 годин!

Чи уявляєте ви собі, як виглядають в очах євреїв, яких душать, фізіономії тих, хто спостерігає за ними через віконця?

Яку далеку — та, звичайно, слабку — ідею висловлювали наші проповідники, коли вони лякали грішних людей страховиськами замогильного світу!

Світлина 3. Група колишніх в'язнів Трєблінки, які зібралися після звільнення східних теренів Польщі. Люблін, 1944 р.

[в оригіналі стор. 64]

Перукар

Йехієль Райхман працював біля газових камер. Пізніше як «перукар», після чого — як «дантист». Остання його «робота» полягала у тому, щоб витягувати золоті зуби у мертвих. В якості перукаря він перебував тільки три дні. Але, незважаючи на те, що він опісля цього провів у Треблінці добрих кілька місяців, надивився та натерпівся там за весь час набагато більше, ніж те, у що наш американський або англійський читач може повірити, ці три дні він вважає найжахливішими.

— Я відчуваю, що втрачаю ґрунт під ногами, коли міркую про те, — каже Йехієль, ця білява, млява, спокійна людина. — Мені не треба міркувати про те.

Він знімав волосся у жінок перед смертю. Були серед них такі наївні, які ще й перепитували, що це з ними робили.

— יהודי (йегуді, єврею), що роблять з нами?

Вони дивилися євреєві у рота, щоб він усе заперечував, заспокоював їх...

Були такі, особливо дівчата, які прохали не стригти їх машинкою для стрижки до самої шкіри. Треба залишити хоч короткі локони. Може, вони хотіли переконати самих себе в тому, що їх стрижуть заради гігієнічної мети, для чистоти, перед тим як навідати «die Badeanstalt» (лазню). Але більшість жінок у Треблінці вже добре, надто добре знала, для чого це... Після вересня 1942 р. у Польщі вже важко було знайти того, хто не знав...

Читачу, чи хочете ви відчутти момент стрижки волосся у жінки? З чим його можна порівняти? Хіба ж тільки з чорною הופט — «хупе!»*

Ми присутні на шлюбній церемонії. Ось момент, що називається כלה בְּאֵזְעָן דִּי — «базецн ді кале»**.

Довкола нареченої жінки — Голодуха, Проруха та інші. Радіє її мати Смерть: в неї багато дочок, вона вигідно видає заміж чергову свою доньку. І наречений, за ім'ям Мор, парубок хоч куди. Ось ведуть наречену, і сам Сатана тримає у своїх чорних руках чорну свічку. Ця свічка народжує

---

* Слово «хупе» має два значення: 1 — хупе (весільний балдахін); 2 — саме весілля. У другому значенні воно синонімічно слову חתונה — «хасене». Щодо הופט שווארצע — «шварце хупе» (чорного весілля), то, на мій погляд, це натяк на מנג'ט — «мінґет», тобто звичай, що існував у євреїв. Під час лиха — епідемій, війн тощо — влаштовувалися «хупес», або «хасенес» («с» — закінчення в множині) на цвинтарі, з метою припинити лихо. Звичайно в такий шлюб вступали сироти, каліки. Кошти на «шварце хупе» збирали зі всієї общини.

** Слово «базецн» на їдиш означає «заселяти, займати»; «кале» — наречена. У шлюбній церемонії «базецн ді кале» має значення «усадження нареченої».

чорний вогонь — для цієї чорної церемонії. А відблиск цього чорного полум'я навіки залишиться непохитним у мертво-зелених очах «перукаря».

«Смерть... у будь-якому випадку є страшним, огидним видовищем... Кат нахилиється та високо піднімає її [відрубану голову], усі дивляться в заціпенілості: перед нами примарна картина — стрижена сива голова старої жінки» (Стефан Цвейг, «Марія Стюарт»).

Є пряма аналогія між стриженою головою шотландської королеви XVI ст. Марії Стюарт та стриженими головами єврейських жінок у Треблінці. Десь в іншому місці я читала про засуджених на смерть — як людське волосся сивіє в одну мить, у той момент, коли ножиці торкаються голови, щоби його зняти.

Єврейські Марії Стюарт були у Треблінці та інших місцях — у сотнях тисяч місць. У віці, починаючи від 6 років — від перших кісочок.

У світлі цифр

Скільки євреїв було вбито в Треблінці? Цифру, яка б з науковою точністю встановила б кількість замучених, вірогідно, ніколи не буде приведена. Є два джерела, на які спираються оцінки: свідчення євреїв, що втекли, та транспортні документи станції Треблінка. На жаль, збереглася тільки незначна частина документів. Решта загубилася під час лихоліття війни. Незважаючи на це, Державна слідча комісія на підставі існуючих документів зуміла встановити ймовірний мінімум кількості євреїв, яких було знищено у Треблінці.

На базі того, що встановила комісія, а також того, що ми змогли вирахувати самі, ми дотримуємося думки, що цифра, яка перевищує три мільйони євреїв, вбитих у Треблінці, яка подається різними авторами, без сумніву, занадто велика та потребує бути зменшеною десь до мільйона.

Масові екзекуції у Треблінці розпочалися 9 ава 5702 р. — 23 липня 1942 р. та закінчилися у вересня 1943 р. *.

---

* 1) У 9-й день місяця ав чи, на їдиш, «ов» (Тіше бов) євреї додержуються особливо суворого поста. Це пам'ять про дві катастрофи національного та в той же час релігійного характеру — руйнування Першого Храму (586 рік до н.е.) вавилонянами та руйнування Другого Храму (68 або 70 рік н.е.) римлянами. Носячи суворий відбиток вигнання та розсіювання, Тіше бов, згідно з єврейською традицією та її концепцією циклічності історії, є також датою інших важких та гірких подій: днем заборони євреям ступити на Обітовану Землю після гріха розвідників (Тора, кн. Бемідбар, чи Числа 13–14), падіння фортеці Бейтар — останнього оплоту

Найбільша кількість транспортів прибула у місяцях серпень, вересень, жовтень, листопад — аж до середини грудня 1942 р. Наприкінці серпня була перерва довжиною у тиждень, завдяки тому, що зібралось занадто багато небіжчиків та занадто багато одягу, з яким не знали, що робити. Виключаючи цей тиждень, залишається більш як 4 місяці, точніше 144 дні, повного використання газових камер! Згідно зі словами усіх свідків, до Треблінки приходили 1–3 транспорти на день. Кожен транспорт мав 60 вагонів і 80–150 чоловік на вагон. Як розповідає низка свідків, були дні, коли прибували транспорти, навантажені понад всяку міру, тричі на день. Коли газові камери працювали до першої години ночі, то кількість задушених сягала 20 000 на добу. Однак були дні, коли транспорти були набагато меншими та зовсім маленькими, зокрема транспорти з Німеччини, Чехословаччини та інших європейських країн, з яких євреї прибували у пасажирських вагонах, та які не були настільки переповнені. Справа в тому, що євреї везли з собою дуже багато речей, і потяги мали спеціальні багажні вагони. Крім того, треба брати до уваги те, що свідки можуть вважати за

євреїв, які повстали проти римлян (135 рік н.е.). Пізніш з цією датою асоціювалось також вигнання євреїв з Англії (1290), Франції (1394) та Іспанії (1492), як і початок Першої світової війни (1914). Пост триває цілий день, однак Тіше бов залишається робочим днем. Це єдиний день року, коли не вивчається Тора (П'ятикнижжя Мойсеев, Святе Письмо). У синагогах у скорбній атмосфері читаються Плач Єремїя та «кінес» (скорбні елегії, що висловлюють відчуття Ізраїлем втрати Сіону). Тіше бов є, безперечно, найсумнішим днем єврейського релігійного календаря. Але й він відкритий для майбутнього і є вісником надії, оскільки рабинська традиція бачить у цьому дні також дату народження Машіаха (Месїя — буквально «того, кого помазали»).

2) «22 липня 1942 р. німці почали планомірне виселення євреїв з Варшавського гетто та перевозку їх до Треблінки. «Операція» тривала до 13 вересня 1942 р. Кожного дня з гетто вивозили від 4000 до 5000 чоловік. Їх доставляли у Треблінку і в той же день убивали в газових камерах... За цей період з Варшавського гетто було вивезено до Треблінки та вбито 265 тисяч чоловіків, жінок, дітей та старих. У цей період було знищено всі лікарні та всі сирітські притулки, в тому числі дитячий будинок, керівником якого був видатний педагог Януш Корчак. Після 13 вересня у гетто залишалось лише 55 тисяч євреїв...

Бойова організація, що була створена у гетто, вирішила силою зброї запобігти новим спробам відправлення євреїв у табори знищення.

18–21 січня 1943 р. німці розпочали таку спробу. Пункт призначення був тим самим, як і раніше — Треблінка. Але цього разу євреї протистояли виселенню зі зброєю в руках. 6 500 чоловік були відправлені у Треблінку... Повстання було жорстоко придушене. Близько 20 000 євреїв пали в боях чи були розстріляні. Решту доставили у табори смерті, де через короткий час знищили» («19.9.41 — один день у Варшавському гетто», «Яд Ва-Шем, 1991).

окремі транспорти кожні 20 вагонів, що прибували із залізничної станції Треблінка на «das Seitengeleise» (бокову колію) табору. Як я вже згадувала, кожен транспорт, що прибував на станцію Треблінка, кількома частинами, за допомогою спеціального локомотива, переправлявся на рампу, яка знаходилася у передній частині табору. На рампу, якою закінчувалася «das Seitengeleise» та яка була розташована вже за брамою, на загородженій ділянці табору, більш як 20 вагонів в'їхати не змогли б.

Отже, у «врожайний сезон» треблінської продукції до табору щоденно приходив у середньому один транспорт із 60 вагонів, кожен з яких вміщав 100 душ. Це дає цифру, що дорівнює 6 000 чоловік на день. Якщо цю цифру помножити на 144 дні, отримуємо 864 000 душ.

Від середини грудня до середини січня, під час християнських свят, наступила перерва — «die Urlaubszeit» (час відпустки). Після неї транспорти надходили вже рідше. До Треблінки прибувало два, максимум три транспорти на тиждень. На березень та квітень не прийшлося майже жодного транспорту. Останній, в якому були присутні єврейські свідки, надійшов у середині травня. Він привіз тих, хто залишився живим після повстання у варшавському гетто. [Примітка. Суддя Лукашкевич у своїй цитованій праці пише, що у Треблінці загинуло приблизно 800 000 євреїв. (Центральна єврейська історична комісія.)]

Починаючи з лютого 1943 р., треблінську «продукцію» було переорієнтовано на спалення трупів, які на той час витягувалися з могил. Після повстання в Треблінці, яке вибухнуло 2 серпня 1943 р.* та під час якого більшість будівель було спалено, частина німців та українців була вбита, а більшість євреїв пала у боротьбі або втекла, — частина будинків все ж таки залишилася непошкодженою, між ними, передусім, мурована споруда з газовими камерами, в яких до вересня 1943 р. були задушені євреї з незліченних транспортів, що надходили до Треблінки.

Ми знаємо точно, що в цей час (після повстання по якусь дату у вересні 1943 р.) до Треблінки надходили транспорти з білостоцькими євреями**.

---

* Повстання у Треблінці мало місце 2 серпня 1943 р.; до речі, на 1 день пізніше, 3 серпня 1943 р. повстали євреї бендзинського гетто (Bédzin — місто на півдні Польщі). Дані взяті з «Атласу історії єврейського народу» (Мартин Гілберт, видавництво «Бібліотека-Алія», молодіжна серія, 1994). Взагалі повстання євреїв проти їхніх убивць сталися у 20 гетто та 5 таборах смерті за період з 22 липня 1942 р. по 17 січня 1945 р.

** Białystok (Білосток) — місто у північно-східній частині Польщі, адміністративний центр Білостоцького воєводства. З вересня 1939 р. по червень 1941 р. входило до складу Білоруської РСР. На цей час у Білостоку мешкала та вчилася моя мати; на початку Великої Вітчизняної війни її було евакуйовано, потрапила вона до Саратов-

Беручи до уваги всю інформацію, ми розраховуємо, що у Треблінці за час із половини січня до вересня було знищено мінімум 25 транспортів євреїв до повстання і 10 транспортів опісля повстання. Разом виходить приблизно 35 транспортів. Згідно з раніш прийнятою нами середньою кількістю вагонів та людей у транспорті це разом становить 210 000 душ. Якщо цю цифру додати до «врожайного сезону», вийдемо на 1 074 000, тобто на більш як 1 млн. євреїв.

Це ймовірна цифра. Німці, звичайно, вели точний підрахунок кількості мертвих, які «пройшли» через камери. Протокол зафіксував свідчення єврея на прізвище Туровський, за фахом слюсаря-механіка, про устаткування в касовій комірці, що знаходилася у німецьких бараках, де існувала схованка для документів, чогось подібного до гудзика для влаштування короткого замикання з метою спалення її усередині. Ми також знаємо про те, що на початку, коли євреям наказували роздягатися та здати гроші, практикували залишення «jednego złotého» (одного золотого) для того, щоб було чим розрахуватись за використання «лазні». На початку «die Himmelstraße» (дороги на небо) у дерев'яному будиночку сидів український охоронець, який і збирав ці золоті на «лазню». Крім того, щоб спантеличити євреїв (нібито вони насправді йдуть митися), ця маніпуляція, звичайно, мала ще й статистичну мету. Але ми ці дані використати не можемо. Причина тут подвійна. По-перше, самим німцям досить швидко стало не до таких «ігор»; по-друге, усі їх папери та розрахунки стосовно Треблінки були спалені ще під час повстання.

Мною вже було сказано, що цифра, яка дорівнює 3 мільйонам знищених у Треблінці євреїв, є в цілому перебільшеною. До Треблінки привозили євреїв Центральної Польщі, частково також інших польських теренів, як і з-за кордону. Цей табір, без сумніву, є однією з найвеличезніших єврейських масових могил у Європі. Але нам не слід забувати про Белжець та Собібор. Нам треба брати до уваги екзекуції із застосуванням пальної зброї у містах та містечках Галичини, Литви, Волині та України, у Понарах поблизу Вільнюса, Янівському таборі у Львові тощо.

Десятки тисяч євреїв було розстріляно у Станіславі, Тернополі, Коломиї, Рівному, Барановичах — та де ж ні? Додайте до цього задушення газом безпосередньо у автомобілях, що практикувалося у Східній Польщі з 1941 р. Стосовно концтабору Хелмно Польська державна слідча комісія після проведених досліджень, на основі розрахунків з водіями, які вивозили

ської області РРСФР. Згідно з вищезитованим «Атласом по історії єврейського народу» Мартина Гілберта, повстання у гетто Білостока мало місце 16 серпня 1943 р.

трупи та яким платили за кожну зроблену «ходку», встановила чисельність знищених євреїв у 350 000. Крім того, треба брати до уваги те, що й в інших великих «mordowniach»* у Польщі та Німеччині — Освенцимі, Майданеку, Дахау, Бухенвальді, Берген-Бельзені тощо — скрізь євреї склали найбільший контингент загиблих. Скрізь були сватами на чорному німецькому весіллі. А скільки євреїв померло від голоду та тифу, скільки було знищено у «die Blitzprogrammen» (блискавичних програмах) першого року окупації?

Скільки померло «натуральною» смертю, поряд з представниками інших народів, у «звичайних» робочих та концентраційних таборах? Нам треба керуватися у своїх оцінках загальним числом убитих євреїв та, наприкінці, загальною кількістю євреїв, які взагалі мешкали у Європі до війни. Була знищена переважна більшість євреїв Східної та Південно-Східної Європи. Однак нікому, хто займається скорботними питаннями нашої страшенної Катастрофи, не дозволено йти так далеко, щоб називати цифру загиблих євреїв, яка навіть перебільшує загальну кількість євреїв у довоєнній Європі...

Такі місця, як Треблінка, з їх гігантськими масовими могилами, не потребують додаткового показу потворного характеру вбивства людей, яке там практикувалося, шляхом маніпуляції з цифрами. Неприпустимо це й з позиції місцевого патріотизму, що іноді досить дивно розуміється та призводить до неправдивих цифр кількості жертв. Мені здається, що 1 мільйон людей, страчених протягом одного року на одному маленькому місці — це у мільйон разів більше, ніж мільйон людських розумів здатне збагнути. Навіть півмільйона — це набагато більше, ніж досить.

Стаття «Треблинский ад» Василя Гроссмана розповсюджувалася окремою брошурою як документ звинувачення на Нюрнберзькому процесі. В ній письменник також намагається встановити кількість замордованих та робить це на основі підрахунків того, скільки людей могли вмістити газові камери. Його обчислення теж сягає цифри, що дорівнює 3 мільйонам. Подібна статистика не витримує ніякої критики. Головне в тому, що неможливо робити жодних висновків, беручи до уваги розмір камер. Вони могли бути різними, ми точно не знаємо, скільки їх було, як не знаємо того, з якого часу доби та скільки разів на день вони функціонували, скільки євреїв взагалі вони прийняли, чи усі вони діяли водночас. Одним словом, ніяких цифр ми не зможемо вивести, якщо братимемо до уваги тільки газові камери. Ми можемо знати і казати лише одне: вони знищили багато, дуже багато, ах, який жах, як багато!

---

* Польське слово «mordownia» можна перекласти, як «місце вбивства». Таке саме коріння існує й в українській мові — мордувати, замордований. Воно походить з германських мов: «убивство» у німецькій мові — «der Mord», у англійській — «murder».

У Треблінці було замордовано декілька тисяч циган та kilka set polaków (кілька сотень поляків).

Згідно з інформацією Шмуеля Райзмана, транспорти надходили у такому порядку: більшість з Центральної Польщі (Варшава та Варшавське воєводство), Радома (місто у Келецькому воєводстві), Ченстохова, Кельце, (адміністративний центр Келецького воєводства), Седльце (адміністративний центр Седлецького воєводства) тощо; приблизно 120 000 євреїв — зі східних та північних теренів Польщі* (довкола Білостока, Волковиска, Гродно); 40 000 — з Австрії; 40 000 — з Чехословаччини та від 14 до 15 000 євреїв — з Болгарії та Греції.

פּוּרְטֵי — йедіє (знання) того, що у Треблінці були страчені євреї вищезазначених країн, знайшло офіційне підтвердження завдяки тому, що дослідницька комісія на терені, де був розташований треблінський табір, розкопала безліч розмінних монет, а також частково й документи, що засвідчували походження людей з цих країн. Під час повстання у Треблінці знайшли свій шлях на волю кілька сотень євреїв, які, однак, пізніше у більшості своїй загинули. Після звільнення було зібрано у Польщі приблизно 50 колишніх треблінців, які короткий період часу об'єднувалися у гурті колишніх в'язнів Треблінки за місцем розташування у Лодзі. Згодом більшість з них розїхалися.

Окуляри, брошки, золоті пера

Враження про сотні та сотні тисяч жертв, про мільйони страчених можна отримати, не тільки вираховуючи чисельність загиблих. Його можна отримати навіть від предметів.

Наведу цитату з треблінського протоколу про такі дрібні речі, як пера, окуляри, брошки.

Свідчить колишній в'язень Треблінки Олександр Кудлик:

«Спочатку я сортував одяг, потім мене перекинули на сортування золотих пер. Я працював на перебиранні пер приблизно 6 місяців».

---

* Повстання у гетто міста Ченстохова мало місце 25 жовтня 1943 р. — вже після того, як табір смерті Треблінки припинив своє існування.

4 липня 1946 р. у польському місті Кельці вибухнув жадливий погром. 42 чоловіки було брутально вбито. Ще до трагедії у Кельцях пасажирів-євреїв викидали з вагонів під час руху потягів. Після погрому такі випадки стали частішими. Серед євреїв, які жили у Польщі, панував страх. Більш як 800 000 з них протягом найближчих місяців залишило країну.

Географічний поділ в тексті даних у межах, що існували на вересень 1939 р.

(Примітка. Протокол Олександра Кудлика — архів Центральної єврейської історичної комісії при ЦК польських євреїв у Лодзі).

Протягом 6 місяців 10 годин на день він займався тим, що сортував пера та нічого більше.

У протоколі, який суддя Лукашкевич написав разом з Шмуелем Райзманом, читаємо:

«Майно тих євреїв, яких було знищено в таборі, систематично перебиралося. З цією метою створювалися різні «спеціалізації» при сортуванні. Наприклад, я протягом десь трьох місяців сортував лише окуляри. За цей час через мої руки пройшла величезна кількість окулярів. Наступне моє робоче місце — сортування дамських брошок. Спочатку ці брошки (я кажу тут тільки про брошки, зроблені з неблагородних металів) відправлялися до Німеччини. Одного дня поступила вказівка витягувати з брошок штучні камінці, при тому, що самий метал треба було вантажити для відправлення до Німеччини. В такий спосіб тільки з брошок було зібрано кілька тисяч кілограмів сировини, яку постачали до Німеччини».

(Примітка. Протокол Шмуеля Райзмана — архів Центральної єврейської комісії при ЦК польських євреїв у Лодзі).

У статистичних нотатках, які були записані комітетом в'язнів в складі інженера Галевського, Курлянда та Райзмана, знаходимо ось такі цифри:

«Відправлено речей:

Приблизно 25 вагонів волосся, складеного у тюки, 248 вагонів костюмів, близько 100 вагонів взуття, 22 вагона готового текстильного краму. Євреї з-за кордону (головним чином, з Болгарії) привезли сюди цілі склади. Ми відправили 42 вагона медикаментів та медичних інструментів, а також металів, що використовуються при лікуванні зубів; 12 вагонів дрібних інструментів ремісників, 260 вагонів постільної білизни, пір'я, пуху, ковдр, пледів. До того, приблизно 400 вагонів різноманітних предметів, наприклад: посуд, дитячі колиски, дамські сумочки, валізки, парасольки, пера для письма, окуляри, засоби для гоління (у чоловіків) та косметики (у жінок) та інші дрібні речі. Кілька сотень вагонів різного роду одягу, білизни та інших текстильних виробів побутового призначення.

(Примітка. Протокол Шмуеля Райзмана — архів Центральної єврейської комісії при ЦК польських євреїв у Лодзі).

Тільки діамантів (за інформацією, яку Райзман одержав від одного єврея, який працював пакувальником дорогоцінних речей, золота та іноземної валюти), було відправлено більш як 14 000 каратів.

Як бачимо, мордування німцями євреїв було не в останню чергу грандіозним вбивством з метою пограбування.

Корасчка (копачка)

До технічного устаткування знищувального підприємства належала, між іншими, механічна копальна машина «der Bagger» (екскаватор, землечерпалка), або, як її називали треблінці, «корасчка» (копачка). На початку, коли ще всіх мертвих ховали в землю, вона завжди копала ями — перед першою частиною табору, біля «лазарету», а також біля газових камер. Метр за метром — «копачка» старанно робила свою справу з виймання землі. Пізніше, коли почали спалювати трупи та приховувати сліди злочинів, вона так само старанно витягувала з землі тіла небіжчиків.

Так чи інакше, він завжди працював як проклятий — цей німецький гомункулус Треблінки.

Якщо поставити за мету встановити звук, характерний для цього табору смерті, то це буде, безперечно, шум працюючого двигуна «копачки». Ті, хто втікав з Треблінки, за допомогою цього шуму орієнтувалися вночі: чи віддаляються вони від табору, чи, можливо, блукають у темряві та знову вийдуть на те саме місце.

З часом до Треблінки привезли ще дві копачки. Якщо б Гітлер переміг (боронь Боже!), одна з них, мабуть, була б удостоєна, в силу заслуг, отримати місце у німецькому музеї війни. Нарівні із зразками «die Kanonen» (гармат) та «die Tanken» (танків). Копачка мала ще й які заслуги. Працювала день та ніч — рила ями, ревла... Залізний Голем*, копачка була механічним серцем підприємства зі знищення євреїв.

---

* Голем (іврит, іменник чоловічого роду). У ТаНаХу (єврейській Біблії) цей термін вживається лише один раз у книзі Тегілім (Псалмів), 138:16, де його можна перекласти як «безформна маса» або «зародок». Від постбіблійних часів до наших днів цей термін набував на івриті найрізноманітнішого сенсу. Він позначав: перехідну фазу у створенні Адама, яка передувала утворенню його кінцівок та вдиханню у нього душі (Вавилонський Талмуд, трактат Сангедрін 38 б); бовдура або неосвічену людину (Мішна, трактат Авот 5,7); ляльку, метелика та навіть мішень у формі людини (у військовій термінології ізраїльської армії). У єврейських магії та містиці големом називали також створену людиною штучну живу істоту, що мала зовнішній вигляд людини. В 20-х роках XIX ст. одна з легенд надала заслугу створення Голему Магаралу з Праги. Магарал — це акронім від «Морейну га-Рав Ліва» — наш учитель Ліва. Повне ім'я — Йегуда Ліва бен Бецалель (1512, Вормс — 1609, Прага). Літературна спадщина як його самого, так і його найближчого оточення жодних підтверджень цій легенді не лишила. Але вона послужила основою для чисельних літературних та кінематографічних інтерпретацій на тему Голема — утворення Марагала із Праги.

В'язні у Треблінці

Ми вже проаналізували явища, визначили феномени. Німці створили науку знищення, нам же залишалося тільки створити науку загибелі.

Німецькі злочини не були б досконалими, якщо б вони не використовували при цьому єврейську допоміжну працю.

Звичайною смертю — головною продукцією «підприємства» — у Треблінці вмирили маси, при тому що на єврейських службовців цієї фабрики вбивства чекала особлива смерть. Їхнє відправлення до того світу розтягувалося на певний час, інколи довгий, й перемежовувалося з інтервалами надії. Перетворене на «das Delirium» (марення) розколотих почуттів, це, кінець кінцем, мабуть, ще важче, ніж смерть у газовій камері.

Їх було близько 1000 — єврейських працівників: приблизно від 500 до 600 у першій частині табору, десь 300 — при камерах. Їхніми головними задачами було: 1) приведення до порядку, сортування, пакування та навантаження до вагонів майна вбитих євреїв; 2) витягування задушених з камер, транспортування їх до ям та поховання в ямах; 3) приховування та ліквідація слідів. Кожна функція діяла окремо, для кожної були розроблені свої деталі; ті, хто цим займався, об'єднувалися у «das Kommando» (команда, загін). Склад кожного загону завжди достатньо скорочувався через селекції і поза ними, як і через самогубство, але кожного разу команда доукомплектовувалася за рахунок тих транспортів, що прибували. До останнього тримали тут фахівців, чию працю використовували у майстернях, та будівельників, яких було задіяно на будівництві та ремонті табірних споруд. Коли після гімmlерівського візиту, у лютому 1943 р., почали витягувати з ям та спалювати мертвих, похоронна команда чисельно виросла в 4 рази.

До найважливіших команд весь час належала «das Tarnungskommando» (маскувальна команда), що мала функцію рубання гілок у лісі та приховування ними колючого дроту огорожі. Підходити до табору на відстань, меншу за кілометр, було заборонено. Огороджене сосновими деревами поле, на якому були поховані загиблі, заради жарту, восени 1942 р. було названо «der Kindergarten» (дитячий садок). Призначення дерев полягало в тому, щоб прикрити те, що мало місце всередині табору, від зовнішнього допитливого ока.

Як трималися євреї в пеклі? В такому місці, де кожний знає, що живим він звідси не вийде, де потрібна особлива сила навіть для того, щоби не підпасти під притягання смерті при щоденному баченні такої колосальної кількості мертвих, де великим фокусом є взагалі **продовжувати** жити. Так

яким же чином вони витримували усе це — євреї, які тут працювали? Чи були вони настільки страхітливими живими привидами, що до їх розмов та думок лячно доторкуватися? Ні, кожен, кого прирекли на смерть, а він зі смертю потоваришував — маленька частка серед десятків тисяч мертвих, серед десятків тисяч смертю підперезаних, залишався палко закоханою у життя людиною, яскравою індивідуальністю, навіть у чомусь добрим євреєм. Це було не тільки у Треблінці — у тисячах подібних страхітливих місць.

Якими сумними є інстинкти людської природи! Як жахливо вони виявляються навіть в дуже маленьких, повних драматизму сутичках, на зразок тої, що зветься комплексом **תלין קורבן** — **тал'єн** — **к'орбн** — тальєн (жертви — ката)!

Те, що у Треблінці робили єврейські працівники, як дві краплі води схоже на те, що відбувалося в інших таборах цього ж роду.

Лякаючись німецьких каналій, частина євреїв сама ставала каналіями. Такі євреї били своїх співродичів, доносили на них. Інші перетворювалися на сліпих виконавців німецької волі. Але були й такі — їх було не так вже й мало — які залишалися такими ж людьми, якими були раніше. Ні — вони піднялися над собою. В страшних умовах, які навіть збільшували жах Майданеку чи Аушвіца, там, де психічну депресію переносити важче, ніж у будь-якому іншому місці, вони **розробили й успішно перетворили до життя план מרידה** — **«меріде» (заколоту або бунту)**, який по своїх масштабах є, мабуть, унікальним серед таборів на усіх територіях, окупованих німцями. Спорадичних замахів і актів помсти як у Треблінці, так само і в інших таборах усіх типів, було набагато більше, ніж ми про це знаємо зараз чи визнаємо коли-небудь. Актом великої мужності був, зокрема, індивідуальний замах, який **дбайливо продумав, розробив і виконав** аргентинський громадянин **Меїр Берлінер**, який 10 вересня 1942 р. здійснив акт помсти над есесівцем Максом Біелем — гітлерівським «святим», на честь якого пізніше буде названо німецькі бараки в Треблінці.

Заколот, чи навіть краще сказати, «*der Aufstand*» (повстання) у Треблінці, опісля тривалої підготовки, вибухнув 2 серпня 1943 р. Восени* того самого року було організовано бунт у Собіборі. Напади на німецьку охорону, успішні чи неуспішні спроби втечі відбувалися в дуже багатьох місцях. Позитивним у треблінському бунті було те, що він спалахнув під безпосереднім духовним впливом повстання Варшавського гетто, і до свого плану заклад не стільки рятунок життя учасників, скільки **виконання наступних завдань**: руйнування табору, вбивство есесівців та навіть

---

* 14 жовтня 1943 р. — з «Атласу історії єврейського народу» Мартіна Гілберта.

визволення єврейських і польських робітників сусіднього карного табору Треблінка-1.

Важко уявити що-небудь, що викликало б більше нервово тремтіння та було б більшим піднесенням людини, ніж розвиток конспірації у Треблінці, вибух бунту та втечі частини в'язнів. Результати не були, та й могли бути стовідсотковими, але хоч би й так — треблінська конспірація і повстання є одними з найсвітліших глав у чорній історії загибелі євреїв Польщі. До найбільш вражаючих перемог людської мужності, розуму та сили волі над жахом, над «die Perfidie» (підступництвом) й бруталною «die Übermacht» (перевагою сил, засиллям).

Світлина 4. Треблінка: загальний вигляд колишньої місцевості табору.
[в оригіналі стор. 80]

«Ківе» з «Берішем»

Крім імен — окрім тих, що вимовлялися із зубовним скреготом звичайних німецьких прізвищ, таких як Штенгель, Франк Міте, Шпецінгер, Паст тощо, німці мали ще й прізвиська. Як скрізь. Це трохи був елемент таємної домовленості поміж в'язнями, а трохи у цьому знаходили свій вираз

єврейська народна мудрість та навіть народний гумор. Чорний, але гумор. Були такі євреї, які у прізвиська вкладали щось подібне до спомину про дім, який їх змусили покинути.

Одного садиста у Треблінці називали «Ківе».

— Чому саме Ківе? — я ставлю שאלה — «шайле» (питання) та дізнаюся, що ця «персона» таки мала німецьке ім'я «Küwe», але коли євреї називали його «Ківе», вони чули це ім'я єврейським вухом та у такий спосіб скидали його володаря з підніжжя. Вони його по-простому — лохали*.

Іншого виродка називали «Беріш».

— Чому Беріш?

Це ім'я дав йому євреї з Отвоцька. У цій місцевості біля Варшави, серед членів קבריה קדישה — «Хевре кадіше» (єврейського похоронного товариства) була людина на ім'я Беріш. Треблінський «Беріш», якщо вже мав справу з ким-небудь з в'язнів, живим його зі своїх рук не відпускав. Різниця між ними була наступною: отвоцький «каврн» (могильщик) здійснював «мішлойех» (відправку) на той світ євреїв, які померли самі, в той час як есесівський «der Totengräber» (могильщик)** — «легавдл» (та не буде поруч згаданий) — здійснював «die Expedition» (відправку) на той світ євреїв за посередництвом «die Peitsche» (бича, батогу) та «der Revolver» (револьвера).

Найвищого оберсадиста табору Курта Франка, якого тут, завдяки «seine große Fähigkeiten» (його великим здібностям), підвищили в званні до «der Untersturmführer», а у службовій посаді — до заступника коменданта табору, євреї прозвали «Лялька». Тому, що був він гарний, мов лялька. Гарний, як янгол, протє злий, як диявол. Мабуть, у цьому прізвиську підкреслювався цей контраст.

Був також і місцевий «Франкенштейн». Це ім'я чудовиська з фільму, небезпечного Голема екрану, було дуже популярним в таборах та гетто. Треблінське ім'я, ймовірно, було отримано з других рук. Це було перероблення прізвиська варшавського жандарма, який, якщо він ніс службу біля воріт гетто, кожного разу перед виходом євреїв не упускав можливості застрелити кілька людей.

---

* Слово לוח — «лох» у перекладі з ідиш українською означає «діра». Але воно має ще й жаргонне значення «бевзень, тупиця, дурень», «Лохати когось» — це робити з нього «лоха». Щодо імені Ківе, то ним міг би називатися який-небудь містечковий невдаха.

** Пари קברן — «каврн» — Totengräber та משלוח — «мішлойех» — Expedition означають одне й те саме, тільки єврейською та німецькою, передаючи тим самим різницю (контраст) у розумінні проблем життя та смерті, що існувала поміж євреями та німцями під час Голокосту.

Прізвиська євреїв, що врятувалися: Мандрівник, Експедитор, Закрійник, Чоботар, Бухгалтер.

Прізвиська катів: Електротехнік, Купець, Пекар, Торговець, Кельнер (він же Лялька).

Ось ці дві групи людей, представники яких були скромними та буденними виконавцями, кожний — своєї функції, були замкнені в чаклунському колі спеціально створеного сузір'я, та між ними розігрувалася така дивна, пекельна драма.

Це висновок, результат системи. З одного боку, тотальне закабалення та тотальне пограбування людини. З іншого боку, тотальне позбавлення її будь-яких прав. У цьому підсумок гітлерівської тотальності.

В конспіративній організації та бунті євреї отримали велику **תוצי** — «ніц'ох» (перемогу) над цією системою.

Розповідає євреї

Серед тих трєблінців, які їздили з нами до місця колишнього розташування табору, був один, якого до того ще ніхто не опитував. Його звали Танхум* Грінберг, він був чоботарем з Блойне, яскравим представником єврейського народу — за самою суттю свого імені.

Це виявлялося в кожному з його рухів та гримас. Виходячи з цього, ми не хотіли торкатися у розмові з ним нічого **שואבראש** — «макабріше» (замогильного)**.

У 1941 р. Танхума було евакуйовано з Блойне до Варшавського гетто***. Перебуваючи тоді ще у молодому віці, він вже був головою та годувальником своєї родини — матері з трьома молодшими братами та сестрою.

* Рідкісне єврейське ім'я «Танхум», як і більш розповсюджене — «Менахем», походить з того ж кореня **ח-ח-מ** — **ח-ח-ח**; і обидва означають одне й те саме — «утішний».

** Існує такий французький вислів: Danse macabre. За одним джерелом це означає «танець смерті», а за іншим — «танець мертвяків». Згідно із середньовічними забобонами, небіжчики танцювали вночі на цвинтарях. Виходячи з вищезазначеного, пропоную наступний переклад кінцівки останнього речення: «...у розмові з ним нічого замогильного».

*** Евакуація:

1) вивезення населення... з місцевості, що знаходиться під загрозою ворожого нападу..

2) планомірне вивезення, відправка у тил поранених, хворих, військового майна з театру військових дій;

3) виведення військ з території, яку вони займають.

Щоб уникнути арешту і відправки на роботу, він перед акцією ховався у майстерні. Працював три дні «на німця», а три дні на себе. Де тільки не працював та що тільки не робив заради заробітку. Коли розпочалися блокади*, Танхум отримав від фірми квитка для своєї родини, який гарантував захист від виселення. Але коли через тиждень Танхум прийшов додому на ніч, він побачив дім пустим. У сусідів теж були втрати, проте частина з них зуміла сховатися. Близькі ж Танхума поклалися на «der Ausweis» (документ), у результаті чого жоден з родини не залишився.

— На кухні, — малює Танхум своє враження пустого дому, — стояла у горщику картопля — напівзварена, але холодна. А вогонь уже погас...

Тоді він — людина, що залишилася зовсім одна на білому світі, — сів у пустій оселі та заплакав.

— У своєму житті я плакав тричі, — додає Танхум останню примітку до своєї розповіді. — Перший раз це було, коли помер мій татусь. Було йому 46 років, він був хворий на рак. Другий раз — коли від мене забрали маму з дітьми. А третій раз...

Третій раз уже після всього, коли я вже був на волі.

Тоді ми, виключно євреї, зібралися цілою компанією у містечку неподалік від Соколова-Підліського і Треблінки. У цьому містечку я переховувався весь час після повстання аж до визволення. Ми собі влаштували свого роду маленьку радість по завершенні усього того кошмару, що ми пережили. Було серед нас кілька радянських військовослужбовців-євреїв: офіцер з-під Харкова, дівчина, яка могла грати на скрипці, інші. З-під смичка інструмента дівчини виходили дуже гарні мелодії. Ми пили горілку. Старший лейтенант**, єврей, був трохи напідпитку. Дівчина все грала і грала, а старший лейтенант ставав усе смутнішим та смутнішим, поки не піднявся та не пройшов на середину кімнати, щоб довести до нас таку **הַשְׂרָה** — дроше (проповідь).

«У мене теж був дім. Я мав жінку та дитину 5 років — хлопчика. Коли німці почали запроваджувати до життя свій чорний задум, один чоловік їх сховав, а інший, дізнавшись про це, їх видав. Вбили моїх рідних та не пощадили й того, хто їх рятував. А хто їх видав — той нічого, живе. Якщо б я міг повернутися до цього містечка, я б узяв свого нагана та застрелив цю людину. І не тільки його одного — усю його родину. Але мені заборонено поводитися подібним чином. До того ж не хочу я так діяти. Кінець»

Жодне зі значень слова «евакуація» не підходить до насильницького вивезення. Танхума з населеного пункту, де він мешкав, до гетто.

* Так у тексті.

** Ці слова написані єврейськими літерами російською мовою.

кінців, це вже нічим не допоможе, нікого з того світу не поверне, нічого не змінить. Я ніколи там не оселюся. І ніколи вже не буде у мене дому. Для мене є тільки горілка й ще раз горілка».

Сказавши це, він знову сів за стіл і почав пити далі. А я під впливом гри дівчини та промови совета* зрозумів, що всі ми, євреї, зараз в однаковому, скорботному стані. Я не міг ще перенести спокійно: мене охопило ридання — таке нестримане, бурхливе, гірке ридання... Я вискочив у сусідню кімнату та заривав вголос. Я так ривав, як, скажу вам, ривають тільки малі діти.

Танхум був свідком замаху Меїра Берлінера на Макса Біеля 10 вересня 1942 р. В Треблінці він працював у чоботарській майстерні. Працю на німців він називав «як на фараона у Єгипті». У Треблінці, як він казав, кожного дня він почував себе, як «Ісак на Акеді»**.

Меїр-капо

Ще розповів Танхум про одного парубка (про нього й інші також згадували), якого в'язні Треблінки називали Меїр***-капо****.

Його батько був «сойфер» (переписувач священних текстів), а сам він мав дуже гарний голос для співу. Меїр був побожним. У нього було заведено, що кожного вечора після роботи, коли всі вже були закриті у бараку, він, стоячи, робив «Майрев» (вечірню молитву) та читав «Ейл молей рахамім...» (Танхум вимовляє це, як Кейл)*****. Після цього євреї у бараку голосно читали Кадіш*****.

— А німці та українці? — питаю я. — Вони за це вам нічого не робили?

— О, це чудова історія, — відповів Танхум. — Ви мабуть, не знаєте про музику в Треблінці. (Оце таки сумнів — чи я не знаю?) Ви не знаєте, як

* Ці слова написані єврейськими літерами російською мовою.

** «Акеда́» буквально — зв'язування для піднесення на жертвник. Мається на увазі принесення у жертву Ісака — Іцхака, що його описано в Торі (П'ятикнижжі Мойсея) — книга Берейшіс (Буття), глава 22.

*** Дуже розповсюджене єврейське ім'я Меїр означає «той, хто випромінює світло».

**** «Капо» називалися єврейські поліцаї, це слово є скороченням німецького «die Kriminalpolizei» (карна поліція).

***** «Бог Багатомилостивий...» — поминальна молитва; але вимовляти «Ейл молей рахамім...» можна тільки під час молитви, коли безпосередньо звертаєшся до Творця. В інших випадках, щоб не поминати ім'я Бога марно, слово «Ейл» свідомо спотворюється; тому Танхум вимовляє його як «Кейл».

***** Кадіш — קָדִישׁ (буквально: «освячення») — це прославлення общиною Ізраїль святості Всевишнього; читається тільки у присутності 10 чоловіків — євреїв.

німці любили єврейський спів? Вони не тільки не забороняли виконання наших творів, а ще й неодноразово приходили під вікна послухати. Поки Меїра не застрелили, він, завдяки співу, був для «господарів» цінною людиною, капо, хоч він нам нічого поганого не робив.

Велике враження на мене справила ця картина: стоять під вікнами убивці та уважно слухають Кадіш — єврейську поминальну молитву за мертвими, яких вони ж і знищили.

А поблизу знаходився ліс. Його оточувало поле, на якому знайшли свій останній притулок ті, кого оплакували, та ті, хто оплакував.

Хаїмка з конячкою

Розповідь про Меїра-капо викликала в трєблінців зливу спогадів. Один розповів про Йом-Кіпур* в Трєблінці. Про тих, хто постився. Другий згадав про те, що у таборі смерті на Пейсах** пекли мацу. А з уст ще одного пролунала ніби випадково така історія, яку варто відзначити. Вона звучить точно як одна зі старих притч про єврейське **מסירות נפש** — месірес нефеш (самовіддане ризикування життям).

— На Хануке***, — розповідає Шімон Фрідман з карного табору Трєблінка-1, — одному єврею вдалося десь придбати пару свічок. Вночі він у бараці благословив ханукальний вогонь.

---

* Йом-Кіпур — День спокути, відзначений особливою святістю, коли стверджуються Божественний Вирок стосовно кожної людини, народу і світу в цілому. В цей день постом, молитвою та каяттям юдеї виражають свою надію на спокутування гріхів.

** Пейсах — одне з найдавніших та найважливіших свят єврейського народу, встановлене в пам'ять масового виходу євреїв з Єгипту, з рабства — на волю. Протягом усього свята забороняється їсти хліб та звичайні печені вироби, які вважаються квасними, а дозволяється споживати для їжі тільки опрісноки (мацу). Це нагадує євреям про їх настільки поспішну втечу з Єгипту, що їм прийшлося випікати прісні коржі з тіста, яке навіть не встигло піднятися (Тора — П'ятикнижжя Мойсеєве, книга Шмойс — Вихід — 12:39).

*** Хануке — свято позбавлення євреїв від релігійних переслідувань, встановлене в пам'ять однієї з найважливіших подій в історії єврейського народу, коли, внаслідок повстання та переможної війни, євреї звільнили від греків Храм та очистили його від язичеських ідолів. «Освятили вони жертвенник у той самий день, коли осквернили його ідолопоклонники... І святкували освячення жертовника вісім днів». (Перша книга Макавеїв, гл. 4). Центральне місце у цьому святі займає запалення свічок з проголошенням благословінь: одна свічка в перший день свята, дві — у другий і так далі до восьмого включно.

Проходив український караульний, побачив у вікні свічки та зайшов з вимогою: хто запалив свічки? Зрозуміло, що коли він відчинив двері, свічки вже були погашені, а провину на себе ніхто не хотів брати. Сказав тоді українець: «Чекайте, ви не хочете признаватися? Зі мною це вам обійдеться тільки покаранням, але якщо я заявлю про це німцям, тоді ви побачите, що буде».

У цьому йому можна було вірити. Небезпека була серйозна, євреї почали сперечатися, що робити. Проте ані справжній винний, ані хто-небудь інший з в'язнів не був охочим до прийняття на себе відповідальності. Тоді свій закуток залишив 15-річний підліток на ім'я Хаїмка. Його функція в таборі полягала в тому, щоби доглядати за маленькою конячкою, кожен день в обідній час запрягати її у возок та доставляти в такий спосіб їжу групі жінок, яка працювала у пральні. Він був сиротою та загальним улюбленцем.

— Я запалив свічки, — сказав Хаїмка, — у мене сьогодні роковини від дня смерті моєї мами, а в нас є звичай запалювати світло на такий день.

Хаїмка одержав 25 ударів батоном, врятувавши єврейську спільноту від лиха, яке їй загрожувало.

Розповідає поляк

Від Седльців ми рушаємо автомобілем, якого було нам виділено старостатом. Я отримую місце у кабіні водія. Шофера звать Маржець. Він симпатичний худорлявий хлопець, який під час окупації тримав у себе вдома радіоприймача та... єврейську жінку з дитиною. У нього теж є для розповідання історії про євреїв і про Треблінку.

Він розповідає так просто, так по-діловому і так коротко. Про ті дні, про «die Akzion» (акцію) у Седльцях. Як виставили столи посередині ринку та почалася «ceremonia». За столами зібрався «der Stab» (штаб), який після того, як нажерся та напився, приступив до своєї безпосередньої роботи. «Старих та слабких у нас пристрільювали на місці». Прямо на ринку? Та ні... «Якщо скеровували людей наліво — туди, де знаходилися жінки з дітьми, то хіба не ясно, що оцих посилають на смерть?»

Цей «das Prinzip von der deutscher Taktik» (принцип німецької тактики) він, polski obserwator (польський спостерігач), схопив блискуче: якщо жінки, діти, старі, хворі збираються разом в одному місці, то з ними зроблять найгірше.

З транспортів люди намагалися тікати — вздовж залізничного полотна тим літом на кожному кроці валялися вбиті.

Після того у Сідльцях зробили «die Pause» (перерву). Тим євреям, що можуть працювати, було обіцяно, що до них не стануть чіплятися. Їм було наказано повернутися до своїх домівок. «Розрахунок тут полягав в тому, — додає Маржець свого тлумачення, — щоб ті євреї, які сховалися у лісах та селах, знову зібралися в одному місці. Але коли люди повернулися до міста, якраз на «traǔbki» (Рош га-Шоне)* прийшли «szkory» [Примітка: польське презирливе прізвисько німців] — та навіть тих, хто був забезпечений «die Arbeit» (роботою) й різного роду папірцями німецького зразка, було завантажено до потягу та увезено. Що далі? Було наказано розібрати «bozníce»**. Таким чином, від євреїв та усього, з ними пов'язаного, й сліду не залишилося».

Великодушні люди та дрібні люди

Усі поляки цієї території — Седлецького воєводства, зокрема Соколовського повіту — бачили багато, знають багато. У містечку Косів добре знали німців та українців Треблінки, які туди приходили гуляти, пиячити, фотографуватися. Суддя Лукашкевич вже запротоколював багато розповідей поляків цих теренів. У першу чергу залізничників тих станцій, через які проходили транспорти. Селяни бачили вночі вогні, які пожирали мертвих. До них змушені були приходити за допомогою всі ті, хто втівав з Треблінки. Частина євреїв отримувала допомогу, частина — пограбування, видачу німцям та смерть.

«Є великодушні люди та люди дрібні», — зітхає наш водій, і разом з ним зітхають треблінці. Адже ж кожний з них — тих, хто врятувався, — знайшов-таки свою людину великої душі серед поляків. Таку людину, яка ризикувала власним життям, надаючи євреєві допомогу. Для Фрідмана селянка нагріла цебер води, промила рану та перев'язала її шматком чистої тканини. Дала в руки скибочку хліба та палицю — для того, щоб

---

* Рош га-Шоне (буквально «голова року») — перше зі свят єврейського календаря, Новий рік. По праву може називатися Судним днем, тому що на Рош га-шана Всевишній виносить рішення про долю живих істот у році, який настає. Трублення у баранячий ріг (шофар) є особливою заповіддю цього свята. Саме це трублення породило польську назву цього єврейського свята — «traǔbki» (буквально «маленькі труби, трубки»).

** «Boznica» — польська назва синагоги.

було на що спиратися. Показала дорогу: йди, та борони тебе Господь! На околиці іншого села, недалеко від якого він відлежувався цілий день з жаром від рани, ховаючись у стогу злаків, Фрідман знайшов другого **לַבֵּבֹס** — балебос* (господаря), який кожної ночі виносив з хати щось, щоб поїсти та навіть цигарку, щоб утікач попалив. За цю цигарку він тому чоловікові навіть більше вдячний, ніж за їжу, бо завдяки їй він тримався за життя. Пізніше цей селянин був першим, хто передав загнаному звірові радісну звістку про те, що йому тепер можна не ховатися, бо у сусіднє село вже увійшли «руські»**.

Інший з нашої компанії, Йехіель Райхман, зажадав поїздки автомобілем на відстань кількох кілометрів, щоб зустрітися зі «своїм» селянином, з подякою віддати йому нову сорочку — на заміну тієї, яку той йому подарував, коли він, скривавлений та напівживий, прийшов до тям після повстання та облави, що обложили його з усіх боків... Ще одному, Шмуєлеві Райзману, надав допомогу нібито селянин, а насправді суддя, який під час окупації оселився у своєї рідні та, сам законспірований, дав у себе притулок кільком євреям, які утекли після повстання. Переховував їх цілий рік, аж до визволення.

Десь у цих місцях живе господар, який сам ледь врятувався, коли йому за переховування євреїв підпалили хату та господу.

Ще у одній родині за такий самий вчинок було розстріляно батька з двома дітьми.

Над цим місцем завжди стоятиме туман

Коли ми прибули до Косова, там був ринковий день. Натовп селян з селянками, вози, корови, коні. Влада була сповіщена про те, що ми мусимо приїхати. На нас тут вже чекають прокурор, суддя, юридичний обмірjuвач, а також голова Соколовської національної ради з групою міліціонерів та Вулька Окронглік, який займає керівну посаду у сусідньому селі, на землях якого й було побудовано трєблінський табір. Коли ми проїжджали повз ринкової площі, серед тих, хто там зібрався, як нам почулося, хтось засвистів. Ми пам'ятаємо про те, що у Косові-Лацькому зовсім нещодавно було вбито 11 євреїв, що саме в цій місцевості багато ворожого до євреїв

---

* «Балебос» (їдиш), «бааль га-байт» (їврит) — буквально «хазяїн будинку»; у більш широкому вжитку взагалі «господар, хазяїн».

** Написанє єврейськими літерами російською мовою.

елементу, що саме тут є багачі, люди з достатком та дільці, які розбагатіли внаслідок сусідства з табором смерті. Ми це пам'ятаємо, але — зараз ми не думаємо про небезпеку.

Весь ранок стояла морозна і сонячна, добра погода. Зараз, після другої години дня, коли ми залишаємо містечко й, використовуючи бокову дорогу, долаємо останні 10 кілометрів до Треблінки — несподівано на всі ці терени спадає дивовижний туман.

До цього весь час, поки ми їхали сюди, трєблінці розмовляли поміж собою, перетворювали на слова своє болісне знання цієї місцевості. Тепер вони всі раптом замовкли. Кожний занурився у себе. Кожний робив **שבון הנפש** — хешбн нефеш (звіт перед самим собою) при наближенні до того місця.

Колеса автомобіля гладко ковзають по дорозі, яку було побудовано єврейськими руками. Я оглядаюся довкола, серце моє починає битися прискорено. І, як кожного разу, обличчям до обличчя з чимсь, про що ми багато міркуємо, чого дуже лякаємося, що вимучуємо в уяві — реальний дотик до цього робить цілком інше враження, ніж здавалося. Намагаюся швидко викликати у пам'яті обличчя всіх близьких та найближчих. Тих, для кого та дорога, яку ми долаємо зараз, наближаючись до пункту нашого призначення, була останньою дорогою в житті. Якщо б дійсно існувало безсмертя душі, то їхні душі блукали б довкола цього місця поміж тих душ, які не можуть знайти **תיקון** — тікн (виправлення). Бо загиблих безліч. Хто знає — може, єврейські душі і є цим туманом, який висить зараз над нашими головами?

Ось видніються вже рейки колії Седльце — Малкіня. Там він, оно там. Ліворуч від того ліску.

Свинцеве, низьке небо висіло над цим бідним ландшафтом. Було таке враження, що руку простягни — й досягнемо неба. Молочно-сірий туман заповнив усю порожнечу. Хвойні дерева було помітно здалеку, вони нагадували щось, загорнуте у чорне покривало. Сонце було блідим і захмареним. Як маленьке кругле обличчя людини, воно дивилося зверху вниз. Воно було подібне до скорченого від страждань, постарілого обличчя трауру.

— Звідки він взявся — такий густий туман? — спитав один з тих, хто сидів в машині.

— Над цим місцем завжди стоятиме туман, — відповів один з трєблінців.

І я бачила цілком впевнено, бачила, що він хоче ще щось сказати. Щось важливе та глибоке, щось таке, чого він ніколи у своєму житті не казав. Але він не зміг.

Світлина 5. Місцевий огляд на місці колишнього трєблінського табору

7 листопада 1945 р. *Стоять зліва направо у першому ряду:*

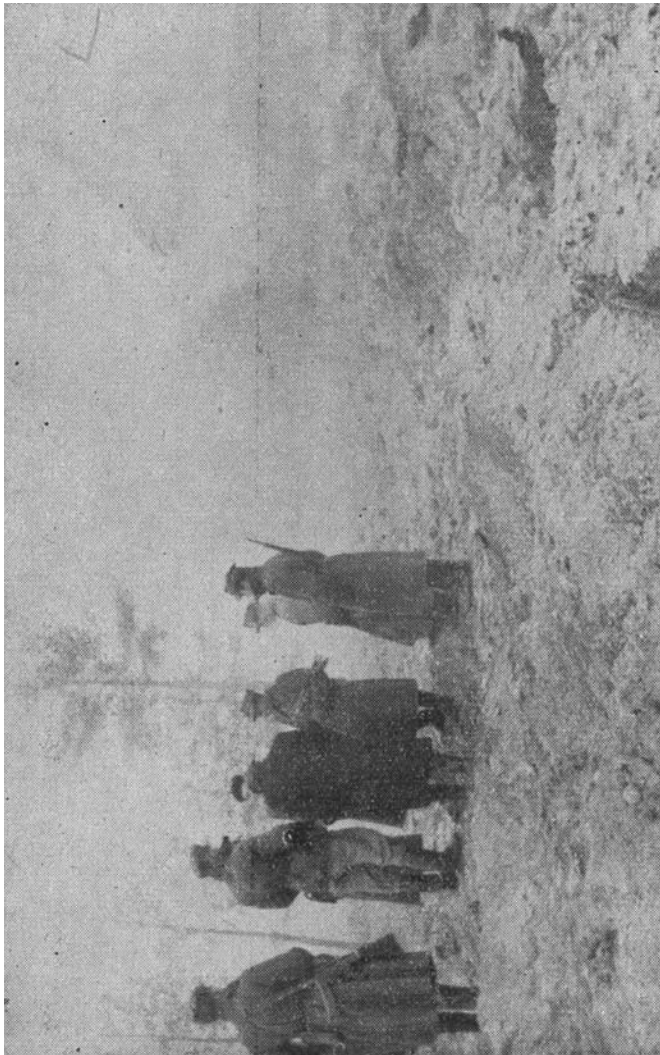
Ш. Фрідман, юридичний обмірювач Ю. Тройтзальд, Рохл Ойєрбах,

суддя Лукашкевич, Й. Райхман, доктор Й. Керміш, Х. Грінберг,

М. Мітельберг, прокурор Мачевський, Ш. Райзман

[*в оригіналі стор. 96*]

Світлина 6. На дільниці колишнього табору смерті
[в оригіналі стор. 96]

Польське Колорадо, або «der Goldrausch» (сп'яніння золотом) у Треблінці

Я знала, що воно так коли-небудь вийде і ще три роки тому писала про це. Передчуття казало, що місце єврейської загибелі коли-небудь стане польським Клондайком, куди авантюристи з усіх місцин приїжджатимуть з метою копати землю та шукати скарби.

Через Треблінку проходили такі колосальні скарби. Сотні та сотні тисяч людей прибували туди з найкращою і найдорогоціннішою часткою свого майна. «Gold und Valuta ist erlaubt mitzunehmen (Золото та валюту дозволено брати з собою)», — так було написано у Варшаві та в інших «митницях» на плакатах, які сповіщали про неодмінне вигнання. Іншими словами, це означало ось що: «Звернення до кожного, навіть найнижчого в соціальному плані, єврея, бо малий золотник, а дорогий: ти можеш бути чорно- або золотоволосий, ти можеш бути здоровий або хворий на золотуху, але не забудь, золотий наш, взяти з собою свої гроші та золото»... Ну просто милість велику проявляли вони у відношенні до євреїв! Дозволили їм взяти з собою те, чим їм, згідно ж з німецькими законами, власно кажучи, вже давно не дозволялося володіти.

Якщо б євреї не лякалися так сильно подивитися правді прямо у вічі, вони б уже з одного цього мали б збагнути, що на них чекало. Але закінченими дурнями, які б виконали розпорядження зразку 1940 р., щоби все віддати, вони теж не були. Хто більше, хто менше, за винятком тих, хто до 1942 р. все розпродав від нужди (найнезаможніші, біженці, єврейський пролетаріат), євреї тримали в себе збережений «der Notpfennig» (пфеніг* на випадок нужди), монету на «чорний день», аби не ходити з простягнутою рукою.

Вік від віку мандрівний народ євреї, особливо в часи війн та вигнань, вже знали, що через півгодини їм можуть наказати збиратися в дорогу, внаслідок чого прийдеться кинути все. Це було причиною того, що всі євреї намагалися своє нерухоме майно перевести в рухоме — й чим більше, тим краще. А з рухомого — у найрухоміше, тобто золото, прикраси, долари.

Чи означає це, що євреї є народом саме багатів? Аж ніяк! Але зараз я не схильна до того, щоб пускатися у будь-яку дискусію з антисемітськими легендами про єврейську заможність. Були у Варшаві та інших містах

---

* Пфеніг — розмінна німецька монета, що дорівнювала 1/100 марки.

великі багаті, але Ротшильдами вони все ж таки не були, і разом з усією своєю іпотекою їх було відправлено в Треблінку.

Здебільшого німцям до рук потрапляло майно дрібного власника. Єврея, в якого протягом його життя багато грошей у долонях не затримувалося. Що саме потрапляло до рук німців? Нитки перлин, діамантові сережки та золоті ланцюжки, які єврейським дівчатам діставалися у спадок від бабусь та дідусів — згадка про ті покоління, що відійшли. Царські карбованці та американські «тверді» папери; пара «м'яких» доларів, які єврей колись одержав від родича з Америки та тримав у торбинці, що висіла у нього на шиї, або завернутими у хусточку, яка, у свою чергу, зберігалася десь на тілі. Більшою частиною такі речі давалися на схов жінкам — зашивалися у корсети та інші дамські інтимні речі. Тут були різноманітні способи. Авжеж до 1942 р. жінки менше, ніж чоловіки, зустрічалися із щоденною небезпекою. Але, починаючи з 1942 р., «полювання» на жінок під час кожної «die Aktion» (акції) стало більшим, ніж на чоловіків. Можливо, що це пояснюється саме зберіганням ними коштовностей.

Усе це привозилося до Треблінки. Золото та гроші тут буквально валялися під ногами — якщо не в бруді, то в піску і пилу. По десяти- та двадцятидоларовим купюрам крокували взад і вперед. Паперові гроші євреї в останній момент рвали, проте золото вони порвати не могли. Німці з Треблінки та інших подібних місць вивезли дорогоцінних металів на мільйони та мільйони, на мільярди доларів.

Нам треба завжди мати на увазі, що **вбивство євреїв було насамперед убивством з метою пограбування**, привласнення грошей та коштовностей. Причому це привласнення, як і привласнення всієї єврейської спадщини, як і всі треблінські таємні ігри, було апріорі поставлене на першокласному рівні. Для керівництва процесом сортування грошей та виробів із золота привозилися ювеліри з Німеччини. Один із них — згідно з характеристикою треблінців — «цілком порядний» «йекі»** (бо він намагався позбавити від селекцій тих євреїв, які працювали під його керівництвом) походив з Лейпцига. Разом зі своїми «золотими євреями» він перебирав, оцінював, зважував та валізу за валізою набивав діамантами, прикрасами, ломом золота, іноземною валютою. Час від часу ці валізи навантажувалися на автомобіль та під охороною відсилювалися до Любліна. Можливо, у розпорядження бригаденфюрера СС Глобчника. А далі за його посередництвом вони могли відправлятися до Берліну на потреби держави, а то й на особисті потреби міністрів та самого рейхсфюрера СС.

---

* Нетипове вживання цього прізвиська, та ще й у відношенні не єврея, а німця.

Неважко уявити, що ті, хто докладав певних зусиль у створенні джерел прибутку для Третього рейху, також одержували своє, як «подяку».

Легко припустити, що Глобочники та Гіммлери не залишали без належної «подяки» й тих, хто працював в таборах.

Рідко коли офіційно, але й так непогано: з таборів німецькі есесівці та українські охоронці надсилали «гарні подарунки», які розподілялися серед різного кшталту бонз. Товсті кільця, дорогі годинники. Треба ж хоч щось опустити собі в кишеню!

Найменшою мірою єврейською спадщиною мали змогу скористатися євреї. Щоправда, вони теж намагалися. Ті, хто працював у лісі, за допомогою «блатних» українців, за добру платню, по фантастичних цінах, купляли в селах, що були розташовані поруч, щось з їжі.

Коли єврею щастило втекти, дорогоцінні речі часто-густо він також уносив з собою. А частенько було й таке, що по дорозі його грабували, бувало, що й разом із життям. І тоді утікачі збагачували розбійників цієї місцевості...

Але коли все вже закінчилося, коли табір давно вже спалений та все вивезене, чи є в кого-небудь надію знайти золоті скарби?

Є!

Обізнані знають, що не всі трупи було спалено, і що, крім голих небіжчиків, у деяких могилах, що знаходилися по різних місцях табору, були поховані євреї в одязі.

З необшуканими кишенями, з незнайденими схованками — таємними, зашитими, повними. І в них, у цих євреїв, опісля смерті золоті зуби не виривалися з ротів.

Ось ці зуби та одяг, а також скарби, заховані єврейськими робітниками, й приваблюють тих, хто прибуває туди, аби відкривати могили.

Різного роду авантюристи та мародери, з лопатами, цілими натовпами прибувають туди. Й вони копають, шукають, нищпорять. Просіюють пісок, витягують з землі кістки, рештки тіл, що наполовину згнили, перетрушують сміття. В надії наштовхнутися хоч на якусь дорогоцінну річ, хоч на один золотий зуб. Ці шакали і гієни привозять та використовують навіть гарматні ядра та бомби — ті, що не вибухнули. За їхньою допомогою вони роблять величезні діри в опаскудженій, просоченій кров'ю, перемішаній з попелом спалених євреїв, землі...

Піщана земля розкриває свою таємницю

Автомобіль зупинився. Ми виходимо. Тут починається територія Треблінки. Згідно з вимірами, вона обіймала 15 гектарів землі. Паралельно із залізничними рейками біжить добре залатана дорога — мабуть, ще з півкілометра довжиною, після чого вона обривається. Від неї відгалужується друга дорога, яка обривається ще швидше. Щєбінь обох доріг перемішаний із золою та попелом з вогнищ, на яких спалювалися трупи. Друга дорога йде у тому ж напрямку, що й та «die Himmelstraße» (дорога до неба), від якої зараз й згадки не лишилося. Тільки залишок бетонного фундаменту конюшні — це все, що зісталося від табірних аксесуарів та будівель: колючого дроту, бараків, сторожових башт, газових камер. Частину споруд було спалено під час повстання, решту розібрано на власні потреби мешканцями навколишніх сіл вже після приходу Червоної Армії.

У німецькі часи вся територія табору була поорана і засіяна травою. Коли трава зійшла, то покрила всю поверхню — зручне маскуванню. Здавалося, таким чином були зітерті сліди злочину. Потім, із минулого року, до поля мертвих почали прибувати шакали та гієни у людському вигляді. Внаслідок всього цього ось яку картину ми побачили.

То тут, то там, напівзатінені мандрівними пісками, стирчать маленькі зів'ялі жменьки трави. На всій поверхні немає рівного місця. Все розрите та розкопане. Пагорбки та ямки. А на них, у них та поміж ними — насамперед — речі. Алюмінієві чайники та каструлі, бляшані емальовані горщики — заіржавілі, погнуті, дірчасті. Гребінці з виламаними зубцями, розбиті дзеркальця, шкіряні гаманці, підошви жіночих літніх черевиків, які напівзгнилі. Все це на місці, де була перша огорожа з колючим дротом, поблизу від залізничної рампи.

Ми розпочинаємо наш огляд з того місця, де вивантажувалися транспортні, та йдемо далі тією дорогою, якою йшли вони — ті євреї, яких сюди привозили. Це рештки величезної єврейської спадщини. Що можна вважати єврейською спадщиною? Люди, яких спалювали, коштовності, які пакували та відправляли. Сліди своїх злочинів німці намагалися сховати, але все повністю прикрити вони не змогли. Залишилися сліди сотень тисяч людей, які тут перебували. Це *corpus delicti* *.

---

* «Corpus delicti» в перекладі з латинської мови означає «речові докази, свідчення» або «склад злочину». Буквально це словосполучення перекладається як «тіло злочину». Це пов'язано з тим, що середньовічним юристам для доказу вбивства було потрібнетіло вбитого — *corpus delicti*.

Якщо у кого-небудь виникне запитання, що це були за люди, які тут рясно залишили сліди свого загубленого життя, до якого народу вони належали, на це можна відповісти: «Гляньте».

Погнуті суботні підсвічники, з яких можна зібрати повну колекцію. Клаптик талесу (накидки для молитви). Мабуть, тільки що вигреблий з землі, лежить, білий та свіжий, з блакитним щитом Давида та елегантним написом **אָפּאַסע** — Апаске* (район вулиць Кармелицької і Лешно — у межах **останнього** визначення території гетто).

А це, напевно, рештки магазynu (складу)? Якщо й не магазynu (складу), то чогось, близького до того.

Волосся, що зістригалось з іще живих жінок, використовувалося як сировина для промислових потреб, але з париків старих побожних євреєк, здається, робилася куди як краща комерція. Є дані, що через якусь дружню або «нейтральну» державу вони продавалися за великі гроші євреям в Америці. Разом із сувоями Тори (П'ятикнижжя Мойсееве) та книгами Усного Закону (Талмуду), які з тією ж метою запаковувалися до ящиків та ховалися.

Але не лише саме предметами обмежуються речові докази. Ми рушаємо далі на терени колишнього табору, та ось перед нами поле, **всіяне людськими кістками**.

Бомби розрили нутрощі опаскудженої землі. Ножні кістки, ребра, клаптики спинних хребтів, черепи — великі й маленькі, короткі та довгі, круглі та овальні. Черепи...

І де нам тут узяти расового дослідника?

Він би тут міг без кінця робити найостаточніші антропологічні виміри відносно складових расових частин єврейського народу.

Чи краще нам тут мати філософа, дослідника, принца Гамлета з Данії, який би тут впровадив потойбічну бесіду? Він би обміркував оці черепи, наповнив би їх якимось значенням.

— Торба, чи є у нас з собою яка-небудь торба? То давайте увеземо з собою торбу кісток!

За одну хвилину була зроблена купа з кісток.

Але ж ніякої торби в нас не було, й ми не увезли з собою ніяких кісток.

Тільки от яке значення мала торба? Звідти можна вивезти вагони! Й це після всіх спалень. Якщо кістки — це реліквія, то єврейські кістки Треблінки можна розподілити поміж євреями усього світу.

---

* Назва вулиці у Варшаві.

Світлина 7. Треблінка: купа піску, перемішана з людським попелом та людськими кістками [в оригіналі стор. 105]

Це ніжка моєї дитини

Чим далі ми йдемо, тим сильніше повітря б'є нас у ніс трупним запахом. Ми вже минули рідкі соснові дерева, через які проходила відома «der Himmelweg» (дорога до неба). Ми знаходимося у тій місцевості, де були газові камери, колосальні масові могили та місця спалення. Буває, що трупний запах змішується із запахом горілого. То тут, то там ми бачимо купки білого попелу та обпалені кістки, жменьки сажі. Все це було закопане в землі, на глибині кількох метрів, але через вибухи знову вийшло на поверхню. У одному місці одночасним вибухом двох підкладених бомб була вирита величезна яма, на дні якої неясно, оскільки був туман, виднілися якісь контури.

— Це не просто кістки, — каже прокурор, — там лежать, склеєні піском, шматки напівзгнилих тіл, купи нутроців.

Чому прокурор знає більше за всіх? Тому що йому, та ще судді знайомий тут кожен закуток. Вони працюють на території колишнього табору вже деякий час — проводять слідство. Вони опитали свідків — як єврейських, так і неєврейських. Провели виміри та невеличкі розкопки.

Треблінці перебігають від одного місця до іншого. Вони впізнають, вони вказують, вони сперечаються поміж собою. Вони помиляються, блукають, потім знаходять потрібні місця. Вони щось хотіли би зробити, вони роблять незвичайні жести, щоб хоч до якоїсь міри виразити свої почуття, пов'язані, точніше, переплетені з цим місцем. Треба набрати кісток. Вони встрибують до ям, риються голими руками в останках мертвих, що вже розклалися.

Вони хочуть показати, що вони не гидують та їм не лячно. І вони мають рацію. Ми зараз точно як мусульмани, які тягнуться зі своїми небіжчиками до Мекки караванами, вважаючи за свій святий обов'язок переносити трупний запах з терпінням та любов'ю весь час пересування. Подібним чином поводитимся ми на тих полях, де лежать останні матеріальні ознаки наших святих.

— Підійдіть до краю он тої діри та подивіться, — каже суддя. — Там лежить кістяк дитячої ніжки.

Один з треблінців прибіг до того місця.

— Зверни увагу, — попередив його інший, — до ніжки ще прикріплений шматок м'яса.

Але той, до кого він звертався, загорнув останки в газету з таким жестом, з яким побожний єврей запаковує אַתְרוּג — ёсрег*. Він обернув загорнуті останки полою свого пальто, після чого поклав їх до нагрудної кишені та притулив до свого серця.

— Може, це ніжка мого хлопчика, якого мені довелося сюди привезти, — відповів він. Усе, щоб ми після цього не казали, буде фразерством, пустими, зайвими словами, а в його словах правда — проста, фактична правда.

Хто пізнає черепи, ребра, кістки ніг, які саме тут залишилися неспаленими? Як колись співав Перец Маркіш у своїй поемі «דִּי קוֹפֶט» — «Ді кўпе» («Куча»)**:

---

* Плід з роду цитрусових; вимова на їдиш — «ёсрег», на івриті — «етро́г». Відноситься до чотирьох видів рослин, якими коливають у повітрі євреї під час церемонії свята Куцей (Сўкес — їдиш, Сукот — іврит).

** Перец Маркіш — видатний єврейський (мовою їдиш) поет, прозаїк, драматург та громадський діяч. Народився 1895 р. у волинському містечку Полонне (зараз центр Полонського р-ну Хмельницької обл. України). Вірші почав писати росій-

*Шукаєш маму з татом тут,
Шукаєш друга також?
Вони всі тут, вони навіки тут...*

(Переклад Трохима Вершини).

Ці кістки — це кістки всіх нас. Давайте добре придивимося: чи то не наші власні черепи лежать на дні тієї піщаної ямки? А хтось інший ходить там, від нас — нагорі, у цей смертельно-сумний осінній день. Той, інший, на відміну від нас має голову на плечах.

Це попросту цілковита випадковість — те, що їхні, а не наші кістки розкидані тут, по всьому цьому полю.

Але ж ми єдині з ними — ми всі були приречені загинути під одним і тим самим колесом та на тому самому місці...

Насувається ніч

Ми вже повертаємося. Ми знову виходимо на місце, де розкиданий посуд. Занурена в пісок, лежить осторонь маленька **ראנדעלע** — ронделе (каструлька) для нагрівання молока. Може, її взяла з собою якась мати під час виселення, щоб нагрівати молочко для своєї дитинки, своєї крихітки? А зараз валяється ронделе самотньо, як сирітка. Іржава, під дощем, і нікому вона вже більше не потрібна...

Присоромлені, подавлені, з головами, схиленими дотолу, ми покидали це скорботне місце.

Ще не прийшов той час, щоб сюди можна було приїхати не заради якоїсь справи, а щоби поміркувати про життя та смерть, щоб сконцент-

---

ською мовою з 17 років. Перші вірші та кілька оповідань єврейською мовою написані ним у 1917 р. Поема «Куча» написана 1920 р. у Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ). Вона була створена під впливом страшної хвилі погромів, які прокотилися по всій правобережній Україні у 1919–1920 рр. Поему було відразу ж передруковано у Варшаві, вона мала широку пресу в Польщі. Наприкінці 1921 р. Маркіш поїхав до Варшави. За кордоном він перебував мало не 5 років: жив у Варшаві, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі. У 1926 р. літератор повернувся до Радянського Союзу, плідно працював. Коли в роки Великої Вітчизняної війни був створений Єврейський Антифашистський Комітет, Перец Маркіш став членом його Президії. Разом з іншими членами Комітету літератор з'явився перед неправедним сталінським судом. 13 членів Єврейського Антифашистського Комітету було розстріляно 12 серпня 1952 р. Всі вони були посмертно реабілітовані.

руватися у глибокій жалобі. Щоб хтось сюди приїхав з метою піднести תפילה — тфіле (молитву), знаючи, що в цій землі знаходяться останки, попільний пил його рідних та друзів, сотень знайомих та сотень тисяч незнайомих єврейських людей. Страшні біль та протест проти гігантського всесвітнього злочину, який тут відбувався, змішується із відразою до нікчемних істот за те, що вони, заради задоволення своєї жадоби, роблять на цьому святому місці зараз, сьогодні. Після війни та поразки Гітлера.

Табір смерті Треблінка існував і робив свою чорну справу з липня 1942-го по кінець літа 1943 р. Для переважної більшості євреїв, яких привозили у Треблінку, це була остання подорож. А ми...

Ми сідаємо в автомобіль та знову беремо курс на Седльце.

У мене починає сильно боліти голова.

Важка втома обіймає нас усіх.

На треблінські поля насувається ніч.

ЗМІСТ

Поля відчаю (замість передмови до українського видання)	3
Інформація	9
Передмова	11
Шлях туди	14
Люди Треблінки	15
Спомин	16
Література, присвячена Треблінці	17
«Усе марність, марність, марність»	18
Забудьте, що вмієте посміхатися — всі, хто це читатиме!	19
Підготовка	22
Дорога до неба	24
Останній акт	25
Лазарет	27
Наступне падіння: наука знищення	28
Психологія падіння	30
Німецька ідилія	34
Віконця, щоби підглядати	40
Перукар	43
У світлі цифр	44
Окуляри, брошки, золоті пера	49
Копачка	51
В'язні у Треблінці	52
«Ківе» з «Берішем»	54
Розповідає єврей	56
Меїр-капо	58
Хаймка з конячкою	59
Розповідає поляк	60
Великодушні люди та дрібні люди	61
Над цим місцем завжди стоятиме туман	62
Польське Колорадо, або «der Goldrausch» (сп'яніння золотом) у Треблінці	66
Піщана земля розкриває свою таємницю	69
Це ніжка моєї дитини	71
Насувається ніч	73

План табору смерті у Треблінці

Залізнична коля Косів-Треблінка — 8

Шосе від Косова до Треблінки — 2

Дорога від шосе до табору смерті Треблінка-2 — 1

Дорога від шосе до табору праці Треблінка-1 — 7

Внутрішні дороги — 7

Бокове відгалуження від залізничної станції Треблінка

до звіговної (гравійного кар'єру) — 11

1. Бокове відгалуження до табору смерті.

2. Бараки на плацу.

3. Шлях жертв від залізничної платформи до газових камер.

4. Будинки і тринадцять газових камер.

5. Місце поховання та спалення трупів.

6. «Лазарет».

7. Барак для німців та склад зброї.

8. Бараки для українців.

9. Комендатура табору.

10. Огорожа табору.

11. Сторожові башти.

Примітки:

Всі шляхи сполучення та будинки на сьогодні більш не існують (пункти 1–11). Їх місце та стан були установлені на основі планів, зроблених колишніми в'язнями Треблінки Янкелем Верником та Олександром Кудликом, а також на основі замірів, проведених юридичним обмірювачем М. Фройтзальдом.

Ойербах Рохл.

О-48 На полях Треблінки (репортаж) / Пер. з ідіш. — К.: Сфера, 2007. — 80 с.
ISBN 966–8782–38–0.

Книга Рохл Ойербах «На полях Треблінки» — це свідчення очевидця трагедії єврейського народу в часи Другої світової війни та панування нацизму в Європі. Це роздуми людини, що пережила Голокост на теренах Польщі, в гетто Варшави, а потім опинилася серед тих, хто фактично першим побачив всі злочини нацистів щодо євреїв, скоєні ними в нацистському таборі смерті в польському селищі Треблінка... Ця географічна назва, як і багато інших, стала після війни жахливим символом знищення європейського єврейства. Р. Ойербах описала все побачене, і ця книга стала документом з історії Голокосту, вона була видана вперше в 1947 році мовою їдиш, потім польською, англійською та на івриті.

Українською мовою книга побачила світ вперше. Сподіваємося, що це видання буде цікавим і важливим для українського суспільства, яке починає осмислювати Голокост як частину власної історії, передовсім для наших колег — науковців, викладачів, студентів та широкого кола читачів, яким небайдужа історія і культура.

ББК 84(4)+63.3(О=ЄВР)

Літературно-художнє видання

ОЙЄРБАХ Рохл
НА ПОЛЯХ ТРЕБЛІНКИ

Коректор *Л. Мержвинська*
Комп'ютерна верстка *Н. Погорєлової*

Підписано до друку 16.05.07. Формат 60×84/16. Папір офс. Гарнітура Garamond.
Друк офс. Ум. друк. арк. 4,65. Ум. фарб.-відб. 5,12. Обл.-вид. арк. 4,13. Тираж 500 пр.

Міжнародний Благодійний Фонд «Видавництво СФЕРА».
Україна, 04107, м. Київ, пров. Делегатський, 3.
Тел.: (044) 483-06-60, факс: (044) 483-32-89, e-mail: sphera@viaduk.net.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.